

A Study on the Historical Geography of Gricheh Neighborhood and Mohammad Saleh Beyk Complex in Kashan

Reza Shajari*

Abbas Ali Farahati**, Elham Arabshahi Kashi***

Abstract

Kashan is one of the important cultural and historical cities of Iran, where great monuments have been left or destroyed, and the scholars who came from it, have shown the role of this city in the intellectual, cultural and economic development of the country. Mohammad Saleh Bey Cultural Complex (including: mosque, school, library, water storage, passage, etc.) related to the pre-Safavid era, is one of the most important and unfortunately destroyed buildings that has been a scientific and cultural base for centuries. , Was active and even before the establishment of Soltani and Aqabzorg schools in Gricheh neighborhood. Unfortunately, in the Pahlavi period, this complex was destroyed due to the construction of Fazel Naraghi Street and has become another newly established cultural monument. Its teachers and trustees have been great scholars of the family of Feyz, Naraghi, Natanzi, Manzavi, Razavi, Imam, Kalhori, etc .; Also, Sheikh Azam Ansari, on his way to Kashan, studied with Mullah Ahmad Naraghi in the same school for some time. Its graduates are often among the great scholars of Kashan and have played a significant role in

* Associate Professor and Faculty Member, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University (Corresponding Author),
rshajari@yahoo.co.uk

** Assistant Professor and Faculty Member, Department of Quran and Hadith, Kashan University,
a.farahati@gmail.com

*** Doctor of Persian Language and Literature, Kashan University; Lecturer at the seminary and university, e.arabshahi@yahoo.com

Date received: 2021/11/26, Date of acceptance: 2022/02/13

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

the development and richness of Kashan's cultural background. This research has tried to depict not only a part of the rich history of Kashan culture in the past centuries by descriptive-analytical method and citing field research and historical evidences; Rather, it shows the redoubled efforts of the people of Kashan in building schools and mosques to promote Alawite culture and common knowledge in every age.

Keywords: History of Kashan, Ulema, Gricheh Neighborhood, Mohammad Saleh Beyk Collection.

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ و تحلیل کارکرد فرهنگی آن در منطقه کاشان

رضا شجری*

عباسعلی فراهتی**، الهام عربشاهی کاشی***

چکیده

گریچه از محله‌های بسیار قدیمی کاشان است که با گذر زمان و تخریب بسیاری از ابنیه آن، هنوز هم ارزش تاریخی و فرهنگی فراوانی دارد. مجموعه تاریخی - فرهنگی محمد صالح بیگ (مسجد، مدرسه، کتابخانه، آب‌انبار، گذر، و...) مربوط به عصر قبل از صفوی از بناهای مهم و متأسفانه ویران‌شده این محله است که حتی قبل از تأسیس مدرسه سلطانی و آقابزرگ دایر بوده و هنوز هم از پایگاه‌های فعال علمی و فرهنگی است که متأسفانه در دوره پهلوی با احداث خیابان فاضل نراقی از بین رفته و به آثار فرهنگی دیگری تبدیل شده است. در این پژوهش، سعی شده است تا، ضمن معرفی این محله، ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی مدرسه محمد صالح بیگ به‌عنوان بخش مهمی از این مجموعه با استناد به منابع تاریخی و پژوهش‌های میدانی بررسی شود. مدرسه‌ای که مدرسان و متولیان آن علمای بزرگ کاشان بوده‌اند. هم‌چنین، شیخ اعظم انصاری در عزیمت به کاشان مدتی در همین مدرسه نزد ملا احمد نراقی تلمذ کرده است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که

* دانشیار و عضو هیات علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)، rshajari@yahoo.co.uk

** استادیار و عضو هیات علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه کاشان، a.farahati@gmail.com

*** دکترای زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان (مدرس حوزه و دانشگاه)، e.arabshahi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۲۴

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

ارزش تاریخی و کارکردهای گوناگون این محله و مجموعه آن را بیان کند و نقش آن را در توسعه علمی، فرهنگی، و اقتصادی کاشان شرح دهد. نگارندگان کوشیده‌اند با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به پژوهش‌های میدانی، قرائن، و شواهد تاریخی نه تنها بخشی از پیشینه غنی فرهنگ کاشان در سده‌های گذشته را به تصویر بکشند، بلکه تلاش مردم کاشان را در ساختن مدارس و مساجد برای ترویج فرهنگ علوی و دانش‌های رایج در هر عصر نشان دهند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ کاشان، علما، محله گریچه، مجموعه محمد صالح بیگ.

۱. مقدمه

کاشان با قدمتی هفت‌هزارساله از شهرهای مهم ایران است که به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و فضای مذهبی حاکم بر آن، در دوره‌های مختلف تاریخی، نقش مؤثری در توسعه علمی، فرهنگی، و اقتصادی ایران ایفا کرده است. در متون کهن، کاشان با نام قاسان ذکر شده است (مقدسی ۱۳۶۱: ج ۲، ۵۶۰؛ یاقوت حموی بی تا: ج ۴، ۲۹۵)؛ شهری کوچک با بناهای گلی (ابن حوقل ۱۳۶۶: ۱۱۴)، باروهای محکم و مشید (مدنی کاشانی ۱۳۷۰: ۴۶)، و بسیارآباد و پر نعمت در حوالی قم معرفی شده که به تصریح *حدودالعالم*، در سده چهارم هجری قمری، کانون دبیران و ادیبان بی‌شمار و به نقل از راوندی مهد خط خوش بوده است (*حدودالعالم* ۱۴۰۳: ۱۴۳؛ راوندی ۱۳۸۶: ۵۲؛ ابن واضح یعقوبی ۱۳۴۷: ۵۰؛ ابن خردادبه ۱۳۷۰: ۱۹؛ اصطخری ۱۳۷۳: ۲۰۴، ۲۰۹).^۱

موقعیت خاص منطقه و رشد چشم‌گیر اصحاب فکر و معرفت در آن‌جا سبب شده است مردم کاشان، از دیرباز تا کنون، به ساخت مراکز علمی و فرهنگی اهتمام ورزند. در واقع، مساجد و مدارس در شمار مهم‌ترین سازه‌های این شهر با انواع کارکردهای علمی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی بوده‌اند که متأسفانه تعداد بسیاری از آن‌ها در حال حاضر کاملاً ویران شده است و اثری از آن‌ها برجای نیست، چنان‌که هندوشاه نخجوانی در *تجارب السلف* اشاره کرده است که خواجه شرف‌الدین ابونصر انوشروان بن خالد کاشانی، از کبار نویسندگان قرن ششم، در کاشان ابنیه مهمی مانند دارالشفاء، کاروان‌سرا، و مدرسه شرفیه را ساخت و کتاب‌های بسیاری را وقف آن‌جا کرد. این مدرسه تا سال ۶۷۴ هجری قمری معمر بوده است و در سنه ۷۲۴ مدرسه و کتاب‌خانه آن خراب شد (بنی‌کاظمی ۱۳۹۵: ۱۳۴).

کاشان در شمار نخستین شهرهایی بوده است که نه تنها پیشینه غنی فرهنگی داشته، بلکه برخی از دبیران و وزیران سلجوقی هم اهل این شهر بوده‌اند. وجود این افراد بانفوذ و بانیان خیر نقش فراوانی در ساخت ابنیه‌هایی مانند مدارس علمیه ایفا کرده است که متأسفانه به مرور زمان بر اثر حوادث طبیعی مانند زلزله و... یا ایجاد مستحذات امروزی از بین رفته‌اند. مدارس مانند شرفیه، صفیه (صفویه)، معینیه، مجدیه، عزیزیه، دارالسیاده غازانیه، سیدلطیف (مدرسه خان)، فتحانیه، عمادیه، خواجه تاج‌الدین، حسینیه، امامزاده حبیب بن موسی کاظم (ع)، مسجد گذر باباولی، میان‌چال (آیت‌الله مدنی)، رزاقیه، محمدصالح بیگ، ترک‌آباد، شاه (سلطانی / امام خمینی (ره) کنونی)، مصطفویه (درب یلان)، آقابزرگ، آیت‌الله سیدعلی یثربی، آیت‌الله اعتمادی، و امامیه در شمار مهم‌ترین مدارس کاشان از سال‌های ۴۶۵ تا ۱۴۲۳ق هستند (عاطفی ۱۳۹۲: ۱۵۶-۱۶۵؛ برای توضیح بیشتر درباره مدارس کاشان، بنگرید به شاردن ۱۳۷۵: ج ۲، ۵۳۵؛ سلمانی آرنی ۱۳۷۵: ۹۹-۱۰۲؛ فراهتی ۱۳۸۲: ۲۱۰) که در این میان، مدرسه «مجدیه» از مدارس معروف کاشان در قرن ششم بوده است و در دیوان *ابوالرضا راوندی* هم نقل شده است که مدرسه بزرگ و باشکوهی برای طلاب با منصب تولیت و تصدی تدریس سیدفضل‌الله راوندی توسط مجدالدین ابوالقاسم عییدالله بن الفضل بن محمود قاسانی بنا شده است (راوندی قاسانی ۱۳۳۴: ۱۳۷، ۲۳۱؛ بنگرید به صادقی ۱۳۸۶: ۱۴۲). کاشان از دوره سلجوقیان به سبب وجود مدارسش شهرت فراوانی داشت، اما در پی حمله قوم مغول اصفهان، پایتخت سلجوقیان، در سال ۶۳۵ق به دست مغولان افتاد و مدارس آن‌جا خراب و کتاب‌خانه‌ها سوزانده شد و دوران شکوفایی نهضت تمدن اسلامی در این دوره، که دوران فترت نامیده شده است، رو به افول نهاد (پهلوان‌زاده ۱۳۹۱: ۶۶؛ زرگری ۱۳۸۸: ۴۹-۵۰). از این رو، به گزارش منابع تاریخی، غیر از ویران‌گری‌های ناشی از هجوم دو دهه نخست هجری و یورش ملک سلجوق بن محمد بن ملک‌شاه در سال ۵۳۲ به گزارش *دیوان راوندی*، هجوم مغول در قرن هفتم و نیز زلزله‌های قرن دهم و یازدهم هم آسیب‌های فراوانی به پیکر این شهر وارد کردند (برای توضیح بیشتر، بنگرید به راوندی قاسانی ۱۳۳۴: ۲۳۱؛ روح‌الامینی ۱۳۸۴: ۱۴۶؛ صادقی ۱۳۸۶: ۱۱۶-۱۱۷؛ میرمحمدصادق ۱۳۸۴: ۸۸-۱۱۵؛ شاطریان ۱۳۸۹: ۳۵۹؛ اخوان ۱۳۷۳: ۲۲)، چنان‌که برخی مدارس مانند مدرسه محمدصالح بیگ در محله گریچه بر اثر زمین‌لرزه شدید دوره زندیه ویران و در دوره قاجار بازسازی شد، اما در گذر ایام ویران شد و سرانجام با احداث خیابان برای همیشه از بین رفت که در این پژوهش، با استناد به شواهد و قرائن

تاریخی، مصاحبه شفاهی با بیش از پنجاه نفر^۲ از افراد معتمد محلی، و با استفاده از تصاویر هوایی و نقشه‌ها به‌عنوان یکی دیگر از مستندات مهم در دسترس سعی شده است تا مختصات محله گریچه و مجموعه تاریخی-فرهنگی محمدصالح‌بیگ واقع در آن‌جا برای مخاطبان تبیین شود؛ محله‌ای با بافت قدیمی که بسیاری از سازه‌های آن بر اثر گذشت زمان و وقوع حوادث طبیعی یا جای‌گزین شدن سازه‌های امروزی از بین رفته است و از مجموعه محمدصالح‌بیگ فقط مسجد انفرادی، آب‌انبار، و بخشی از سقف گذر به‌جا مانده‌اند. این محله با توجه به این‌که در مجاورت محله‌های قدیمی کاشان مانند محله مسجد آقابرگ، سلطان امیراحمد، ترک‌آباد، کوشک صفی، و غیره قرار داشته است و از سوی، علمای مشهوری هم‌چون ملامحسن فیض کاشانی، فاضلین نراقی، سیدمحمدحسین مجتهد نطنزی، صدرالعلماء، و... در این منطقه سکونت و تدریس داشته‌اند، به‌عنوان یک شاه‌راه علمی-فرهنگی در منطقه کاشان شناخته شده است و همین سبب شده است که طی ادوار گذشته تاکنون کارکردهای علمی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، و... آن شهره خاص و عام باشد.

۱.۱ معرفی محله گریچه

گریچه از محله‌های قدیمی کاشان در خیابان فاضل نراقی است که امامزاده عبدالله‌بن موسی‌بن جعفر (ع) و مجموعه تاریخی محمدصالح‌بیگ (شامل گذر، مسجد، مدرسه، آب‌انبار، زورخانه، سی‌پک، و...) در آن‌جا قرار داشته است که با گذر زمان برخی از اجزای این مجموعه ویران شده و از بین رفته و تعدادی نیز مرمت و بازسازی شده‌اند. نسب امامزاده عبدالله (ع) به‌استناد نامه مورخ ۱۳۷۷/۵/۲۷ کتاب‌خانه مبارکه حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) با پنج واسطه به امام موسی‌بن جعفر (ع) می‌رسد.^۳ در این پژوهش هم سعی شده است تا این محله قدیمی و مجموعه تاریخی-فرهنگی وابسته به آن معرفی شود تا از این طریق، با میراث ارزشمند گذشته پیوندی دوباره برقرار شود؛ میراثی که با تصمیم‌های نادرست برخی از کارگزاران دوره پهلوی اول^۴ و نوسازی‌های شهری ویران شده و به‌جای آن مستحدثات امروزی و شاید وام‌گرفته از معماری غربی ساخته شده است، بدون آن‌که اصول معماری سنتی در آن لحاظ شود و این‌گونه با میراث گذشته قطع پیوند کرده‌اند. نگارندگان کوشیده‌اند تا با جمع‌آوری اسناد و شواهد تاریخی و پژوهش‌های میدانی، به دو پرسش اصلی درباره مختصات معماری این مجموعه تاریخی و نقش و کارکرد آن در توسعه علمی، فرهنگی، و اقتصادی کاشان در سده‌های گذشته تاحد امکان پاسخ دهند. البته

نقشه‌ها، گزارش‌های تاریخی، اندک بناهای به‌جامانده از این مجموعه، و بناهای مجاور نیز تاحدی روایت‌گر اهمیت و ویژگی‌های معماری این مجموعه‌اند. درحقیقت، دغدغه اصلی این پژوهش آن است که با رویکرد تاریخی و توصیفی به بازشناسی و معرفی پیشینه تاریخی محله گریچه و مجموعه وابسته به آن بپردازد تا زمینه احیا و ثبت مختصات این مجموعه به‌عنوان بخشی از میراث ازدست‌رفته کاشان فراهم شود، زیرا تاکنون پژوهش مستقلی درباره تاریخچه مجموعه محمدصالح بیگ انجام نگرفته است. نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز (۱۳۸۲) تنها به وصف مشخصات ظاهری مدرسه پرداخته و از سایر ابنیه تاریخی آن نام نبرده است. شکاری (۱۳۸۵) هم در مقاله «تاریخ مدارس در کاشان» به بررسی تاریخ مدارس کاشان از دوره سلجوقی پرداخته است و به‌طور مجمل، اذعان داشته است که این مدرسه بر اثر زلزله ویران شد و در شمار اولین مدارس بود که بازسازی شد و سپس، در طغیان نایب‌ان کاشان نابود شد. پهلوان‌زاده نیز در مقاله «اصفهان دارالعلم شرق در دوران صفویه» (۱۳۹۱) درباره ۶۹ مدرسه نامانده صفوی از جمله مدرسه «محمدصالح بیگ» تحقیق کرده است که مکان آن بر روی نقشه قاجار مشخص نیست، ولی نگارنده مقاله مذکور احتمال داده است که مکان آن حوالی محله خواجه در اصفهان بوده و از نظر زمان ساخت، متأخرتر از زمان ساخت مدرسه محمدصالح بیگ در کاشان بوده است.

۲. تاریخچه مدارس دینی در کاشان

به‌نظر می‌رسد که مدرسه از مستحدثات سده چهارم هجری و نتیجه همه مظاهر تعلیمات اسلامی پیش از خود از جمله مساجد بوده است و در سده پنجم هجری، با تأکید نظام‌الملک بر تأسیس مدارس برای اشاعه عقاید اهل تسنن و مقابله با تشیع، به یک نهاد عمومی و آموزشی تبدیل شد (غنیمه ۱۳۶۴: ۱۰۱-۱۶۵؛ شلیبی ۱۳۶۱: ۱۰۰؛ حکیمی ۱۳۸۲: ۳۵۴-۳۵۷؛ درباره استادان این مراکز، بنگرید به زرین‌کوب ۱۳۸۴: ۴۵). درواقع، یکی از شاخصه‌های مهم فرهنگی و پیشرفت هر جامعه مراکز علمی-آموزشی است و کاشان از این حیث در جایگاه عالی قرار دارد. وقف مدارس دینی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین کارکردهای وقف و مؤثر در عرصه فرهنگ، آموزش، و ترویج دانش دینی در همین زمره است. این مدارس بیش‌تر پیرامون مسجدجامع، بازار، منطقه مسکونی، و گاه میدان‌ها بوده است (برای توضیح بیش‌تر، بنگرید به سیدزاده مطلق ۱۳۹۰: ۱۸۷). مدارس علمیه در دوره‌های سلجوقی،

صفوی، و قاجار همواره سبب اعجاب مورخان و سیاحان بوده است، چنان‌که کنت دوگوبینو می‌نویسد:

مدرسه کاشان را نیز موردستایش قرار دادیم. امتیاز مدرسه مزبور این است که به‌تازگی بنا شده و معماری خوب و عجیبی دارد... به ما گفتند مدرسین آن افراد دانشمندند و من بدون آن‌که به خود حق قضاوت بدهم، به‌خاطر شهرت ادبی شهر، آن را تأیید می‌کنم (ساطع ۱۳۸۹: ۲۱۴؛ درباره مدارس قدیمی کاشان، بنگرید به شاطری ۱۳۹۵: ج ۱، ۸۰-۸۱؛ سعیدی ۱۳۶۷: ج ۱، ۲۴).

البته، بعد از تأسیس نخستین مدارس اسلامی، مدارس متعددی در ایران بر اثر حوادث طبیعی، سیاسی، جنگ با بیگانگان، یا فوت بانی و ازدست‌رفتن تمکن مالی وی از بین رفته و هیچ اثری از آن‌ها نمانده است (درخشان ۱۳۹۶: ۵۰-۵۱). شایان ذکر است که برخی از این مدارس مذهبی در محلات مسکونی احداث شده‌اند که اغلب به دلیل عدم فضای خالی در کنار مسجد جامع و بازار بوده و باعث افزایش منزلت اجتماعی محله می‌شده است (سلطان‌زاده ۱۳۶۴: ۴۱۳-۴۱۵). استادان و طلاب این مدارس ابتدا در مساجد سکنا می‌گزیدند، ولی مدتی بعد اماکن مسکونی وابسته به مدارس^۵ تأسیس شد که بنابر گزارش‌های تاریخی، امام محدث ابوحاتم بن حبان بستی (د. ۳۵۴ق) از دارایی خود نخستین بار چنین منزلگاهی را ساخت و این برنامه تا اقصی نقاط بلاد اسلامی رواج یافت (غنیمه ۱۳۶۴: ۳۳۹-۳۴۱). برنامه آموزشی این مدارس اعم از آزاد و دولتی شامل روایت، سماع، املا، قرائت، و تقسیم طلاب به طبقات تحصیلی بوده و هدایای خلفا و حکمرانان، دست‌مزدهای خصوصی مورد توافق میان استادان و طلاب، موقوفات، بخشش‌ها و کمک‌ها، صدقات، و زکات شرعی هم در شمار منابع مالی مخصوص تعلیم در جامعه اسلامی بوده است (همان: ۲۹۷-۳۰۱). مدرسه محمدصالح بیگ هم در شمار یکی از همین مدارس دینی در مجاورت محله گریچه بوده است که نه تنها باعث افزایش قدر و منزلت اجتماعی این محله شده، بلکه در ادوار گذشته یکی از مهم‌ترین کانون‌های فعال علمی و فرهنگی بوده است و استادان این مدرسه همگی در شمار علمای برجسته کاشان بوده و شاگردان فرهیخته‌ای را تربیت کرده‌اند. این مدرسه با توجه به این‌که موقوفه شخصی به‌نام محمدصالح بیگ و در شمار مدارس علمیه آزاد بوده است، هیچ محدودیتی در تدریس انواع علوم نداشته و مخارج آن از درآمد رقبات موقوفه تأمین می‌شده است، هرچند وقف‌نامه مدرسه در دست نیست، براساس نتایج به‌دست آمده از مصاحبه‌های میدانی (بنگرید به پی‌نوشت ۲) می‌توان این ادعا را اثبات کرد.

۳. مختصات و مشخصات معماری مدرسه محمدصالح بیگ

مدرسه محمدصالح بیگ به گواهی اسناد تاریخی و نیز به نقل از حسن نراقی در کتاب خود در شمار مدارس بوده که تا اوایل دوره مشروطیت هم آباد، دایر، و مسکون بوده است، ولی در ایام فترت، دوره چهارده ساله طغیان نایب حسین و اتباعش، رو به ویرانی نهاد. سپس، چون در مسیر خیابان فاضل نراقی قرار گرفت، آخرین آثار آن هم ویران شد و به جای آن، اکنون دبیرستان نوبینادی ساخته شده است. حسن نراقی این مدرسه را در شمار مدارس قدیم طلاب نشین دانسته است که طلاب بسیاری در آن به تحصیل علوم اشتغال داشته‌اند و نخستین مدرسه‌ای بوده که بعد از زلزله ۱۹۲۱ ق^۶ مرمت و بازسازی شده است (نراقی ۱۳۸۲: ۱۹۶؛ برای توضیح بیش‌تر، بنگرید به سلطانزاده ۱۳۶۴: ۳۳۹؛ جمشیدی ۱۳۹۲: ۲۵۶؛ نراقی ۱۳۶۵: ۲۹۶؛ عاطفی ۱۳۹۲: ۵۳).

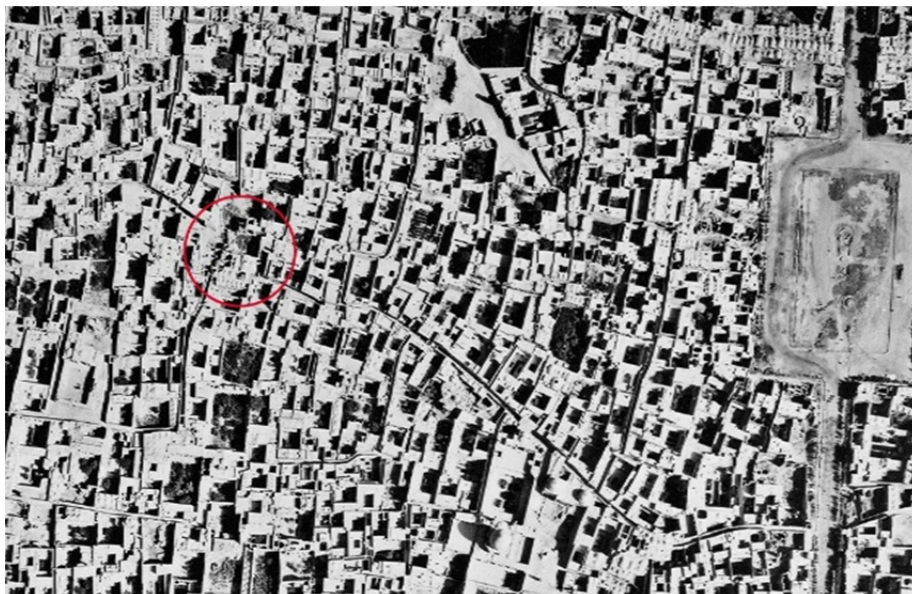
از بنا و تاریخ ساخت مدرسه اطلاع دقیقی در دست نیست و از آثار و بقایای آن هم چیزی موجود نیست تا بتوان درباره قدمت یا مختصات آن قضاوت درستی کرد، اما با دقت در عکس‌های هوایی و نیز تأیید گزارش‌های محلی و میدانی می‌توان گفت که نوع معماری این مدرسه و کیفیت قرارگرفتن حجره‌ها در طرفین ایوان‌ها و نیز نوع معماری اجزای درون مدرسه بسیار شبیه به معماری دوره صفوی به‌ویژه معماری مدارس مانند جده بزرگ و کوچک در بازار اصفهان بوده است (برای توضیح بیش‌تر درباره معماری مدارس عصر صفوی در اصفهان، بنگرید به سلطانزاده ۱۳۶۴: ۲۷۴-۲۷۸). این مدرسه دو طبقه، بیست باب حجره در چهار طرف، سرداب‌های زیرزمینی در قسمت تحتانی، و باغچه مشجر در پشت بناهای شمالی چشم‌انداز حجرات داشته است. ایوان مرتفع، مدرس، و حوض آب در جلوخان مدرسه قرار داشت و بازارچه مسقفی با دکاکین از موقوفات مدرسه داشت که مشهور به «گذر محمدصالح بیگ» بود (تصویر ۲). سه طرف این مدرسه اتاق داشت و دو طبقه بودن ضلع شمالی کاملاً واضح است، ولی احتمال دو طبقه بودن ضلع جنوبی کم‌تر است. البته، براساس این عکس هوایی (تصویر ۲)، بخش‌هایی از ضلع شمالی مدرسه ویران شده است و ریختگی دارد و سمت چپ هم دیوار نداشته و اتاق‌های آن هم در حال تخریب و رو به گذر بوده است. در بخش جلوی ضلع شمالی هم ایوانی بلند و کشیده بوده است.^۷ در پشت ضلع شمالی یک قطعه زمین بایر دیده می‌شود. هم‌چنین، حیاط مدرسه گود بوده و حوض و باغچه در وسط آن آشکار است. مصالح سازه‌ای مدرسه احتمالاً از جنس خشت، ولی نمای مدرسه باید آجری بوده باشد،^۸ اما در عکس قابل تشخیص نیست.^۹ این

مدرسه نیز هم‌چون دیگر مدارس قدیمی و مهم کاشان (مانند آقابزرگ، سلطانی، درب‌یلان، میانه‌چال، سرخی‌جان، و تبریزی‌ها) در منابع تاریخی یاد شده است (ملک‌المورخین کاشانی ۱۳۷۸: ۱۷-۱۸؛ شاطری ۱۳۹۵: ج ۱، ۸۱). براساس تحقیقات میدانی و مصاحبه دقیق با آگاهان محلی،^۱ مدرسه به‌طور دقیق در وسط گذر بوده و دو در داشته که در اصلی رو به گذر و در دیگر آن در محل کنونی خیابان فاضل نراقی قرار داشته است. جلوی در ورودی مدرسه دو تا پله و طرفین آن دو سکوی بزرگ طویل حدود ۱.۵ متر قرار داشته است. سپس، به در بزرگ چوبی دولنگه‌ای (به ارتفاع پنج متر) با سردر گلی رسیده که بعد از این در پنج پله با ارتفاع بیست سانتی‌متر و با طول بیش از یک متر وجود داشته که منتهی به حیاط اصلی مدرسه می‌شده است. مردم در زمان ویرانی مدرسه برای برداشتن آب و شستن رخت در جوی آب مدرسه به آن‌جا رفت‌وآمد داشته‌اند. با احداث خیابان فاضل نراقی در حوالی سال ۱۳۴۰، تنها بقایای این مدرسه و گذر از بین رفت تا این‌که در زمان پهلوی دوم، به سال ۱۳۵۲، مدرسه «شاه‌دخت» در این‌جا احداث شد که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی هم با نام‌های مدرسه دخترانه «زینب کبری (س)» و پسرانه «انقلاب اسلامی» به کار خود ادامه داد و سرانجام، با کمک بانی خیر، همسر دکتر حسن تبریزی، دبیرستان دخترانه «دکتر تبریزی» در سال ۱۳۹۶ به‌جای مدارس مذکور ساخته شد.

تصویر ۱. منطقه خیابان علوی از قلعه جلالی تا میدان کمال‌الملک (۱۳۳۵).

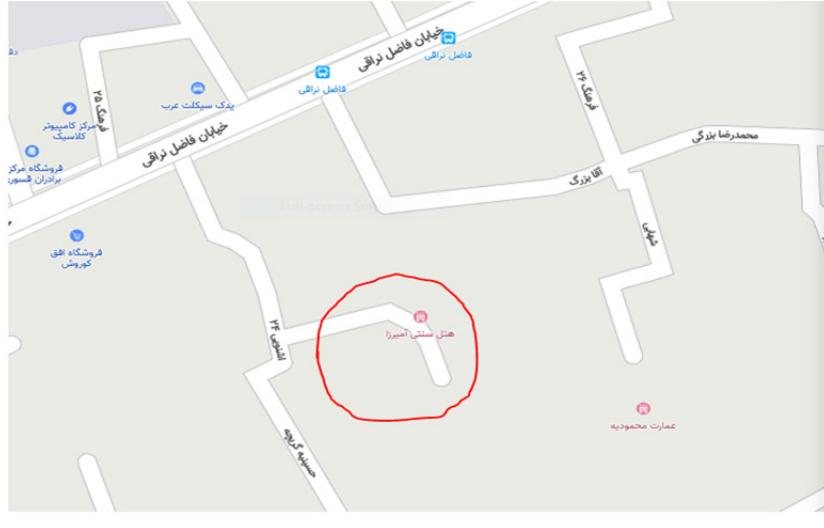
بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۷

تصویر ۲. مدرسه محمدصالح بیگ در محله گریچه قبل از احداث خیابان (دایره قرمز درون عکس).

تصویر ۳. منطقه بعد از احداث خیابان فاضل نراقی.

تصویر ۴. هتل سستی امیرزا و دبیرستان دخترانه تبریزی‌ها جای‌گزین فعلی مدرسه و گذر محمدصالح‌بیگ در خیابان فاضل نراقی (دایره قرمز).

۱.۳ رقبات موقوفه مدرسه محمدصالح‌بیگ

به‌گواهی اداره اوقاف کاشان، این مدرسه وقف‌نامه ندارد، اما با توجه به استنادات موجود بخشی از هزینه‌های مدرسه و طلاب از طریق درآمد حاصل از رقبات موقوفه تأمین می‌شده است که در جدول ۱، فهرست مشخصات رقبات این موقوفه (کد ۱۱۳۸) در سال ۱۳۸۶، به‌استناد نامه اداره اوقاف کاشان، چنین است.

جدول ۱. فهرست رقبات موقوفه مدرسه علمیه محمدصالح‌بیگ

ردیف	کد، نوع و شرح رقبه	نام مستأجر و آدرس محل وقوع رقبه	شماره سند و دفترخانه (نوع سند و مساحت)	شماره پلاک و بخش مراحل ثبتی شهر محل رقبه	میزان مساحت (مترمربع)
۱	زمین عرصه آموزشی	اداره آموزش و پرورش کاشان: خ فاضل نراقی، مدرسه زینب کبری (س)	۱۲۱۹۴ قرارداد اداری مترمربع	۴۹۹۴ سند مالکیت صادرشده (۱) کاشان	۱۴۵۰
۲	یک باب مغازه	وراث علی‌اکبر پیشه‌ور: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه دخترانه	۳۵۳۸ قرارداد اداری مترمربع	۴۹۴۹ تحدید حدودشده (۱) کاشان	۲۴.۵

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۱۸۹

ردیف	کد، نوع و شرح رقبه	نام مستأجر و آدرس محل وقوع رقبه	شماره سند و دفترخانه (نوع سند و مساحت)	شماره پلاک و بخش مراحل ثبتی شهر محل رقبه	میزان مساحت (مترمربع)
۳	یک باب مغازه	اسماعیل رمضانی فینی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه	۳۵۳۰ قرارداد اداری مترمربع	۴۶۶۹ تحدید حدودشده (۱) کاشان	۲۹.۲
۴	یک باب مغازه	ورثه آقای انجیلی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه	۳۴۲۲ قرارداد اداری مترمربع	۴۶۷۰ تحدید حدودشده (۱) کاشان	۲۰
۵	یک باب مغازه	جواد ارشدی: خ فاضل نراقی، جنب مدرسه دخترانه	۰ تحت رسیدگی مترمربع	۴۶۷۱ تحدید حدودشده (۱) کاشان	۳۵
۶	زمین جهت استفاده مسکونی (عرصه مسکونی - تجاری)	سیدمحمدجواد و سیدمحمدامین تولیت: خ فاضل نراقی	۷۸۸۰ قرارداد اداری مترمربع	۴۹۴۹ سند مالکیت صادرشده (۱) کاشان	۱۷۴
۷	زمین راه عبور مسیر خیابان	سابقاً مدرسه و در حال حاضر خیابان شده است	۰ فاقد درآمد مترمربع	۴۹۴۹ سند مالکیت صادرشده (کاشان)	۸۰۰

۲.۳ استادان مدرسه محمدصالح بیگ

از استادان این مدرسه اطلاعات دقیقی در دست نیست، اما باتوجه به قرائن تاریخی و تصریح برخی از دانش‌آموختگان این مدرسه مانند ملاغلام‌رضا آرانی و نیز استقرار منازل و مساجد انفرادی^{۱۱} بعضی از علما و دانشمندان مشهور کاشانی مانند ملامحسن فیض کاشانی، نراقی، و نظری در این محله و در مجاورت گذر و مدرسه محمدصالح بیگ می‌توان حدس زد که به احتمال قوی، ایشان دست‌کم برای مدتی در این مدرسه تدریس کرده‌اند و باتوجه به این که هنوز مدرسه سلطانی و آقابزرگ در کاشان دایر نشده و مجتهد بزرگ شیخ مرتضی انصاری برای چندین سال در کاشان اقامت داشته و به تصریح تاریخ از محضر ملااحمد نراقی کسب فیض کرده، به احتمال زیاد، او در همین مدرسه محمدصالح بیگ نزد ملااحمد نراقی استاد خود تلمذ کرده است. بیش‌تر این استادان در زمینه علوم نقلی و عقلی تبحر داشته‌اند و بر همین اساس، می‌توان گفت که در این مدرسه، مجموع علوم نقلی (تفسیر، فقه، اخلاق، رجال، و دانش حدیث)، علوم عقلی (منطق، طبیعیات، الهیات فلسفه، و ریاضیات)،^{۱۲} و علوم پایه (ادبیات عربی، علم معانی و بیان، و...)

تدریس می شده است و متولیان مدرسه هم علمای بزرگ خاندان فیض، نراقی، و نطنزی بوده‌اند. در جدول ۲، براساس شواهد عقلی و نقلی موجود و نیز مصاحبه شفاهی با برخی از معمرین محلی، به شماری از استادان برجسته این مدرسه اشاره می شود.

جدول ۲. اسامی شماری از استادان برجسته مدرسه محمد صالح بیگ

ردیف	استادان مدرسه	ردیف	استادان مدرسه
۱	ملا محسن فیض کاشانی: از فقها، مفسران، و محدثان عهد صفوی (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۱۰؛ نراقی ۱۳۶۵: ۱۶۳؛ نصرآبادی ۱۳۱۷: ۱۵۵؛ براتی ۱۳۸۷: ۵). علم الهدی، محمدباقر مجلسی، لطف‌الله شیرازی، عبدالغفورین شاه مرتضی، شیخ حرعاملی، و... در زمره شاگردان فیض‌اند (فیض کاشانی ۱۳۸۷: ۹-۱۲؛ تقیبی ۱۳۸۷: ۶-۱۴، ۸۸؛ سبحانی صدر ۱۳۹۸: ۱۴-۲۹) که احتمالاً همگی از دانش‌آموختگان این مدرسه‌اند.	۶	حاج میر عبدالغنی مجتهد کلهری و نوادگانش: ایشان از علما و سادات عالی‌رتبه کاشان و جد اعلای آقا سیدمحمد رضا کلهری در عصر صفوی است که مسجد جماعت و مسند قضاوت داشته‌اند (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۳۱۲-۳۱۶).
۲	ملا مهدی نراقی: از علمای کامل فاضل در عهد فتحعلی شاه قاجار (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۲۸۱-۲۸۰؛ نراقی ۱۳۶۵: ۱۶۶؛ ملک‌المورخین کاشانی ۱۳۷۸: ۳۵). این خاندان مروج علوم معقول در کاشان‌اند (مطهری ۱۳۶۲: ۴۴۷، ۵۹۸). در دوره زندگی، منزل و مسجد انفرادی ایشان جنب دربند مخبر مسجد آقابزرگ و در مجاورت گذر محمد صالح بیگ بوده است.	۷	ملا محمد حسن نطنزی: وی ملقب به قطب (۱۲۳۲-۱۳۰۲ق) فرزند دوم ملا احمد نطنزی است که پیوسته در حال مجاهده نفس بود (کلاتر ضرابی ۱۳۷۸: ۳۰۲-۳۰۴؛ سپهری ۱۳۹۱: ۲۵۲؛ سمیعی ۱۳۶۳: ۲۴۳-۲۴۴). نزد پدر، شاگردان جد مادری خود فاضل نراقی، و سیدمحمد تقی پشت‌مشهدی تحصیل کرد. در فقه و اصول به درجه اجتهاد رسید (عاطفی ۱۳۹۲: ۱۹۴).
۳	ملا احمد فاضل نراقی: وی مدرس مدرسه سلطانی و صاحب تصانیف عدیده در علوم منقول و معقوله است (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۲۸۲). شاگردانش: شیخ مرتضی انصاری، سیدمحمد تقی پشت‌مشهدی، ملا احمد نطنزی، میرزا ابوالقاسم نراقی، ملا مهدی آقابزرگ، حاج ملا محمد نراقی، میرزا ابوتراب نطنزی، و... بوده‌اند (نطنزی کاشانی ۱۳۸۸: ۱۸۶). منزل ایشان در نزدیکی مدرسه بوده است.	۸	ملا محمد حسین مجتهد کاشانی: او (۱۲۳۵-۱۳۲۲ق) فرزند سوم ملا احمد نطنزی مدرس مدرسه سلطانی و از مراجع بزرگ دینی بود (اعظم واقفی ۱۳۸۱: ج ۲، ۱۷۲-۱۷۵؛ نراقی ۱۳۸۲: ۱۸۰؛ استادی ۱۳۸۲: ۳۹۹؛ فرخ‌یار بی تا: ۱۸۰؛ عاطفی ۱۳۹۱: ج ۵، ۷-۹؛ جمشیدی ۱۳۹۲: ۲۶-۲۷؛ عاطفی ۱۳۹۹: ۴۰-۹۸). وی ملقب به حجة الاسلام بود و در فقهات و ریاضیات ید طولی داشت (اعتمادالسلطنه ۱۳۶۳: ج ۱، ۲۱۵؛ کلاتر ضرابی ۱۳۷۸: ۳۰۴-۳۰۵).
۴	حاج ملا احمد نطنزی: وی فرزند میرزا علی نقی بن مسیح بن محمد حسین پشت‌مشهدی کاشانی و داماد ملا احمد نراقی بود. وی حاکم شرع و مدرس مدرسه سلطانی در عهد قاجار بوده است (نطنزی کاشانی ۱۳۸۷: ۱۵-۱۶؛ اعظم واقفی ۱۳۸۱: ج ۲، ۱۶۴-۱۶۷؛ رضوی کاشانی ۱۳۸۵: ۱۷۰).	۹	آقامیر مظفر حسینی (ره) و شجر ایشان: وی از فضلا و علمای کاشان بوده که وطن آن‌ها خراسان است، ولی در زمان نادرشاه افشار کاشان را مسکن کرده‌اند. سرسلسله ایشان مرحوم آقامیر مظفر حسینی (ره) است (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۳۰۸-۳۱۲).
۵	میرزا ابوتراب نطنزی: فرزند ملا احمد نطنزی از عالمان فرهیخته در علوم معقول و منقول، اعجوبه‌ای در حفظ و ادب و ریاضی دانی ماهر بود (آقابزرگ طهرانی بی تا: ج ۱۰، ۲۷؛ شریف کاشانی ۱۳۹۴: ۱۷۳-۱۷۴). منزل او در «انتهای دربند مخبر» محله مسجد آقابزرگ در نزدیکی مدرسه است.	۱۰	حاج ملا ابوالقاسم کاشانی ترکابادی: وی از شاگردان ممتاز میرزا ابوالقاسم قمی و مجتهدی زاهد بودند. قبر وی جنب مقبره فیض است. فرزندش هم از علمای فاضل و شاگردان شیخ مرتضی (ره) بود (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۹۷).

۳.۳ دانش‌آموختگان مدرسه محمدصالح بیگ

بررسی‌ها نشان داد که از دانش‌آموختگان این مدرسه نیز اطلاعات زیادی در دسترس نیست، اما از آن‌جا که برخی از فرزندان این علما تصریح کرده‌اند که نخست از محضر پدرشان کسب فیض کرده و برخی دروس را فرا گرفته‌اند، می‌توان حدس زد که دست‌کم فرزندان این علما نخستین دانش‌آموختگان این مدرسه بوده‌اند. البته بعضی از علما مانند ملاغلام‌رضا آرانی نیز در خاطرات^{۱۳} خود به صراحت نقل کرده که مدتی در این مدرسه حجره داشته است و باتوجه به این که او در شمار شاگردان ملااحمد نراقی بوده و نزد وی تلمذ کرده، به احتمال قوی ملاغلام‌رضا آرانی و شیخ مرتضی انصاری هر دو در همین مدرسه از محضر ملااحمد نراقی کسب فیض کرده‌اند. در جدول ۳ به شماری از ایشان اشاره می‌شود.

جدول ۳. اسامی شماری از دانش‌آموختگان مدرسه محمدصالح بیگ

ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه	ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه
۱	فرزندان ملامهدی نراقی: حاجی ملااحمد، مالا باذر، میرزا ابوالقاسم، مالا بوالحسن، و حاجی ملامهدی ملقب به آقا بزرگ (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۲۸۲).	۱۰	آیت‌الله سیدمحمدحسین امام: وی فرزند سیدعلی حسینی، مصنف، امام جماعت و مدرس مدرسه سلطانی بود (جمشیدی ۱۳۹۲: ۱۲۶-۱۲۷).
۲	فرزندان ملااحمد نراقی: حاج ملامحمد، میرزا نصیر، حاج ملامحمدجواد، ملامحمدعلی، ملاحاشم، ملامحمدتقی، میرزا نصرالله، و میرزا ابراهیم (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۲۸۳).	۱۱	آیت‌الله سیدمحمدحسن امام: از علمای معاصر آخوند کاشی و امام جماعت در مدرسه سلطانی بود که از مشایخ عصرشان اجازه اجتهاد داشتند (جمشیدی ۱۳۹۲: ۱۲۷-۱۲۹).
۳	میرزا نصیرالدین نراقی: ایشان فرزند ملااحمد نراقی و جامع علوم شرعی و ریاضیات بوده است (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۱۰۳).	۱۲	اوراق حاجی سیدمحمد و حاجی سیدقاسم فرزندان آقا میرمحمدعلی منزوی و فرزند مربوط به اغصان آقا میرمحمدحسن مجتهد از سلسله سادات کلهری (کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۳۰۸-۳۱۶).
۴	ملاعبدالباقی نطنزی: ایشان فرزند ملااحمد نطنزی، داماد ملااحمد نراقی، است. وی جامع علوم عقلی و نقلی، مدرس، و امام جماعت (مسجد گریچه) بود (استادی ۱۳۸۲: ۴۴۵؛ کلاتر ضرابی ۱۳۷۸: ۳۰۵).	۱۳	سیدمحمدحسین رضوی: از علمای بزرگ کاشان که از محضر ملاحیب‌الله شریف، حاج ملامحمدحسین نطنزی، میرزا حسن، و حاج میرزا فخرالدین نراقی کسب فیض کرده و اجازه اجتهاد گرفت (جمشیدی ۱۳۹۲: ۷۵).
۵	حاج میرزا عبدالعلی نطنزی کاشانی (صدرالعلماء): از مشاهیر علما و حفید حاج ملااحمد نطنزی بوده که غیر از اقامه نماز جماعت، ارشاد، و تدریس از مجاهدان در نهضت تنباکو و مدافعان مشروطه مشروعه و رئیس انجمن ولایتی کاشان بوده است (فرخ‌نار بی تا: ۱۸۱).	۱۴	ملاغلام‌رضا آرانی؛ ملا آقا بزرگ (۱۱۹۲-۱۲۶۵ق) از عالمان بزرگ آرانی است. ایشان از محضر سیدعلی طباطبایی و فرزندشان، میرزای قمی، میرزا ابوالحسن ولد میرزا مؤمن ملقب به آقاسی، و نیز ملااحمد نراقی بهره برده است (سلمانی آرانی ۱۳۹۷: ۵۸-۶۴).

ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه	ردیف	اسامی دانش‌آموختگان مدرسه
۶	شیخ مرتضی انصاری: افقه‌الفقه‌ای عصر خود که در برهه‌ای از زمان نزد ملا احمد نراقی تلمذ کرده است (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۳۶-۳۷؛ رستگار ۱۳۸۱: ۵۵)؛ از این رو، شیخ انصاری سه تا چهار سال در این مدرسه اقامت گزیده و از استادش اجازه روایی گرفت.	۱۵	ملا محمد جعفر بحرینی: وی فرزند ملا غلام‌رضا آرائی است که مدتی در حوزه کاشان بود و سپس، از محضر اساتید بزرگ اصفهان و نجف بهره برد و تا پایان عمر در زادگاهش به تبلیغ و ارشاد پرداخت (سلمانی آرائی ۱۳۹۷: ۱۲۷-۱۳۲).
۷	ملا محمد علی آرائی ^۲ : فقیه، اصولی، و مورخی زاهد در عهد کریم‌خان زند که بعد از فراگرفتن درس حوزوی به مدارس عمادیه و صالح‌بیگ کاشان رفت و در سال ۱۲۱۷ قی چند نوبت در محضر ملا احمد نراقی بود (سلمانی آرائی ۱۳۹۷: ۲۹-۳۲؛ آرائی ۱۳۹۶: ۱۳-۲۹).	۱۶	حاج ملا میرزا محمد ترکابادی: فاضلی فقیه، از شاگردان میرزا ابی‌الحسن معروف به مجتهد و حاج ملا ابوالقاسم ترکابادی و حاج سید محمد تقی کاشانی در کاشان بودند که در سال ۱۲۶۹ وفات و در گلچقانه کاشان دفن شدند (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۹۷-۹۸).
۸	سید محمد علوی بروجردی: حکیمی متأله، رجالی سترگ، و مرجع علی‌الاطلاق مردم کاشان بوده (امامت کاشانی بی تا: ۱۹۷؛ عربشاهی کاشی و فراهتی ۱۳۹۹: ۶۵-۹۰).	۱۷	میرزا ابوالحسن کاشانی معروف به مجتهد: ایشان مجتهدی فاضل در مراعات بودند. او از شاگردان علامه نراقی صاحب لواعم و محقق قمی صاحب قوانین بودند (شریف کاشانی ۱۴۱۴: ۱۱۷).
۹	ملا محمد جوشقانی (آخوند کاشی): از علمای بزرگ کاشان که هندسه و ریاضی را از حاج ملا محمد حسین نظنزی و فلسفه و حکمت را از حاج ملا محمد حسن نظنزی فراگرفت. وی مدرس مدرسه صدر اصفهان بود (جمشیدی ۱۳۹۲: ۲۴-۴۱).	۱۸	شیخ عبدالغفور (شیخ‌العلما): ایشان فرزند شیخ ابوالقاسم از علمای برجسته کاشان بود که در نزد حاج ملا احمد فاضل نراقی، شیخ مرتضی انصاری، و حاج سید محمد تقی پشت‌مشهدی کسب فیض کرد (کلانتر ضرابی ۱۳۵۶: ۲۹۷).

۴.۳ کتاب‌خانه مدرسه محمد صالح بیگ

از دیرباز تا کنون، تأسیس کتاب‌خانه در کنار مسجد و مدرسه از برنامه‌های دیگر بانیان علم و فرهنگ و دانش بوده، چنان‌که مدرسه دارالعلم محمد صالح بیگ هم از این اصل مستثنا نبوده است. هر چند مدارک و شواهد چشم‌گیری در این خصوص وجود ندارد، به قطع این مدرسه کتاب‌خانه مهمی داشته که متأسفانه با تخریب مدرسه این مجموعه هم ویران شده است و تنها ردپایی از کتابت‌ها و آثار استنساخ‌شده در آن جا مشاهده می‌شود. برای مثال، در یادداشت‌های کلی کتاب شرح شواهد سیوطی از ابراهیم بن ابراهیم بن نقی کرمانی نقل شده که تألیف این کتاب در شب دوم جمادی‌الثانی ۱۲۳۰ در مدرسه محمد صالح بیگ کاشان خاتمه یافته است. این کتاب برای طلاب به‌خط نستعلیق مایل به نسخ در شعبان ۱۲۳۴ کتابت شده است (نسخه خطی، کتاب‌خانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۰-۸۷۵۸).

۵.۳ واقف مجموعه محمد صالح بیگ

اطلاعات دقیق و روشنی از واقف مجموعه هم در دست نیست، اما براساس مدارک شفاهی، که سینه‌به‌سینه از گذشتگان برای ما تا امروز به‌ارث رسیده، می‌توان گفت که واقف

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۱۹۳

از اهالی یزد، متمول، و تاجر بوده که بعد از عزیمت به کاشان این مجموعه را ساخته است.^{۱۵} باتوجه به این که نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستان های کاشان و نطنز (۱۳۸۲) نقل کرده که مدرسه محمدصالح بیگ تا قبل از زلزله ۱۱۹۲ هم چنان دایر و آباد بوده و بعد از زلزله در دوره زندیه به دستور عبدالرزاق خان حاکم کاشان بازسازی شده است. در نتیجه، این احتمال رد می شود که وی در دوره قاجار به بازسازی این مجموعه اهتمام ورزیده باشد و نام خود را بر آن نهاده باشد، بلکه پیش تر هم این مدرسه با همین نام مسکونی و آباد بوده است. براساس اقوال شفاهی،^{۱۶} برخی معتقدند که مزار وی نیز در همین مدرسه بوده که اثری از آن برجای نمانده است. در دوره صفوی و قاجار و حتی پیش از آن، دفن واقف مدرسه در صحن ورودی آن امری رایج بوده است، چنان که جسد امیرمبارزالدین محمد (۷۲۳-۷۵۹ق)، بنیان گذار سلسله آل مظفر، را بعد از فوت در مدرسه مظفریه، که از موقوفات وی بود، به خاک سپردند (سلطانزاده ۱۳۶۴: ۲۰۹، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۴، و...). از سوی، پسوند «بک، بیگ، بگ، و...» به دنبال نام «محمدصالح» کلمه ای ترکی به معنای بزرگ و لقب کلی نجبای ترک در غالب ممالک اسلامی و در ایران بعد از اسلام بوده است. این کلمه از قرن پنجم هجری به بعد در آخر بعضی اعلام به عنوان لقب در عهد صفوی و قاجار عنوان تشریفاتی و بعد از آن در غالب بلاد ایران و ماوراءالنهر عنوان حکام محلی بود (نعت نامه ۱۳۷۷: ج ۴، ذیل مدخل «بیگ»). این پسوند خود بیان گر مهتری و نجیب زادگی وی بوده است.

۴. آب انبار محمدصالح بیگ

آب انبارها با ارزش تاریخی و فرهنگی یکی از عناصر زیرساختی مهم در بافت شهری بودند که به طور پراکنده، در مرکز محلات و راسته بازارها استقرار دارند، اغلب دو بادگیر دارند، و از نظر معماری به یکدیگر شبیه اند (عطارها ۱۳۸۵: ۱۸۷-۱۸۹؛ حمیدی نژاد ۱۳۸۵: ۱۳۸؛ نراقی ۱۳۸۲: ۲۱۷-۲۱۸؛ کلاتر ضرابی ۱۳۵۶: ۱۰۱). آب انبار محمدصالح بیگ با بنای آجری و فاقد هرگونه نقش و نگار در زیرگذرگاه قدیمی مجموعه محمدصالح بیگ واقع در محله گریچه فقط برای تأمین آب مردم محله و طلاب مدرسه ساخته شده و در سال ۱۳۷۸ توسط حاجی حمزه قناد^{۱۷} مرمت و بازسازی شده است و در سال ۱۳۸۰، در فهرست آثار ملی با شماره ۴۲۵۵ به ثبت رسیده است. به اعتقاد برخی، «استاد علی مریم»، از معماران و طراحان بناهای دوره قاجار، آن جا را ساخته (خانی ۱۳۹۰: ۱۳۵، ۱۹۷)، در حالی که نوه وی

در مصاحبه‌ای شفاهی این مسئله را رد کرده و استاد علی مریم را در شمار یکی از مرمت‌کاران این آب‌انبار دانسته است.^{۱۸} این بنای زیبای مستحکم پیش‌خوان ورودی، دو سکوی نشیمن، و تزئینات آجری، و کاشی‌کاری دارد که اکنون ورودی آن با آجر مسدود شده است. دو طرف نمای خارجی و داخلی بنای سردر با آجر و کاشی تزئین شده و به‌لحاظ اسلوب ساخت با سردر ورودی آب‌انبار پشت عمارت بسیار مشابهت دارد. راجحینه این آب‌انبار دو متر عرض و سردر آن ۵/۶ متر ارتفاع و در بدو ورود، دو سکوی نشیمن دارد. تزئینات آب‌انبار گریچه شامل کاشی‌کاری دوره قاجار در پشت بغل‌های ورودی بناست که در سمت راست آن «سلام الله الحسن و الحسین» و سمت چپ «اصحاب الحسین» به خط نستعلیق شکسته نوشته شده است. هم‌چنین، نام حضرت علی (ع) به خط بنایی در دو سوی ورودی بنا نوشته شده که دومی به‌صورت معکوس زیبایی خاصی به بنا داده است. حمزه قناد بازسازی آب‌انبار را، پس از احداث خیابان و تخریب سردر و پلکان، انجام داده است. روی کتیبه به خط نستعلیق بر روی سنگ سیاه این‌گونه نوشته شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

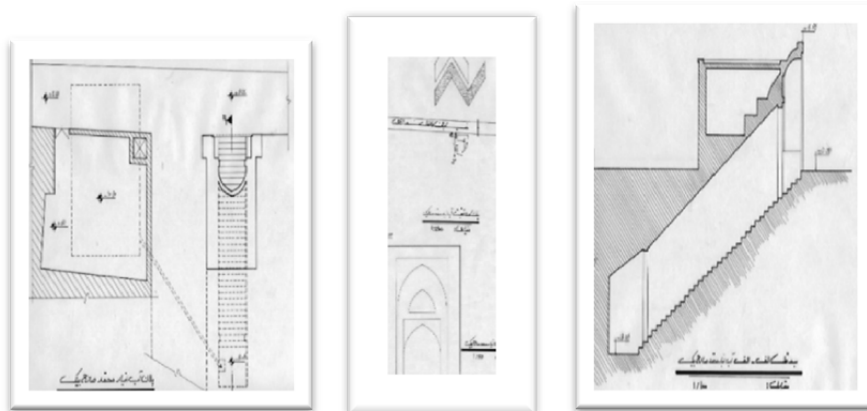
هرآن‌کس خیر را بنیاد نهاد از بهر خدا بنهاد
خداوندش در رحمت ز روی مرحمت بگشاد
تو هم آب گوارا نوش کردی چون از این منبع
بگو لعنت ز حق بهر قاتل شاه شهیدان باد
پی تاریخ سال و نام بانی گفت «اخباری»
بنای خیر را بنهاده حاجی حمزه قناد

تصویر ۴. سردر آب‌انبار محمد صالح بیگ.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۱۹۵

اشعار زیبای به کاررفته در کتیبه سردر آب انبارها تا حد زیادی بیانگر ارتباط نزدیک و پیوند محکم آن‌ها با بسیاری از ویژگی‌ها و روحیات ساکنان پیرامون خود بوده است (نیازی ۱۳۸۶: ۱۹۴). مصرع آخر شعر کتیبه فوق به حساب جمل ۱۳۷۸ است که به تاریخ بازسازی سردر آب انبار اشاره دارد. این آب انبار ۳۳ پله از سنگ سیاه (پرپله‌ترین آب انبار)، دو بادگیر چهارگوش، مخزن تخت و مربع شکل با عمق ده متر با پوشش آجری تخت، راجینه‌ای عمیق با پوشش ضربی آجری به عمق چهارده متر دارد که اکنون فاقد کاربری است و تنها ارزش فرهنگی یا گردشگری دارد. به احتمال زیاد، اصل این بنا مربوط به عصر صفوی و از ملحقات مجموعه محمد صالح بیگ است (فرخیار ۱۳۸۶: ۱۳۷-۲۱۷). برای آبگیری آب انبارها در کاشان معمولاً آب را از کوهستان می‌آوردند، در حوضچه‌های شنی تصفیه می‌کردند، و آن را به مخزن هدایت می‌کردند. در کاشان، برای تأمین آب آب انبارها از آب چشمه‌های فین و جوینان قهرود استفاده می‌شده است (نیازی ۱۳۸۶: ۲۰۲). براساس مصاحبه شفاهی با معمرین و معتمدان محلی،^{۱۹} مخزن اصلی آب انبار در ضلع قرینه مکان فعلی و درون خانه باغی معروف به «هاشمیان»، وسط خیابان فاضل نراقی کنونی، قرار داشته و پاگرد ورودی آب انبار رو به کوچه بوده است و اکنون، بر روی ویرانه‌های آن منازل مسکونی جدید ساخته‌اند. نقشه ۱ پلان این آب انبار را نشان می‌دهد.

نقشه ۱. پلان آب انبار محمد صالح بیگ.

۵. گذر محمد صالح بیگ

این گذر در مرکز محله گریچه و در شمار گذرهای قدیمی کاشان است که امروزه، تعداد اندکی از آن‌ها مانند گذر دروازه اصفهان، سرپره، پنجه‌شاه، امامزاده حبیب بن موسی، و پای

قیان باقی مانده است، ولی گذرهای محمدصالح بیگ، ترک آباد، دروازه فین، قاضی اسدالله، و گذر محله کله‌ر به‌طور کلی از بین رفته است. گذر چهارسو و آب‌انبار خان و درب یلان هم غیرمسکونی و ویران شده است.^{۲۰} گذر محمدصالح بیگ از یک‌سو به محله «ملاها» حوالی مسجد آقابزرگ رسیده است که همه ساکنان آن در شمار عالمان دینی بوده‌اند و منزل این علما در آن جا قرار داشته است: «ملا محمد حسین مجتهد نطنزی»، «ملا محمد باقر نطنزی»، «میرزا محمد حسین نراقی» والد حسن نراقی (از محققان سترگ تاریخ کاشان)، «میرزا حسن نراقی»، «ملا مهدی نراقی» روبه‌روی آب‌انبار نزدیک دربند مخبر، «ابوتراب نطنزی»، «صدرالعلمای کاشانی» واقع در دربند مخبر، «ملا مهدی دوم نراقی مشهور به آقابزرگ» نرسیده به زیارتگاه خواجه تاج‌الدین در محله آقابزرگ، و «استاد محمد فراهتی» فرزند صدرالعلمای از سوی دیگر، گذر محمدصالح بیگ به محله سلطان امیراحمد و مجموعه خانه‌های تاریخی بروجردی‌ها و طباطبایی‌ها متصل بوده است.

باتوجه به گزارش‌های میدانی و عکس هوایی سال ۱۳۳۵ (تصویر ۲) و توصیف و تحلیل کارشناسان خبره اداره اوقاف و میراث فرهنگی کاشان، این گذر یا بازارچه در بخش مرکزی محله گریچه با دکان‌هایی بوده است که همگی از رقبات مدرسه بوده‌اند، زیرا هر مدرسه‌ای که بنا می‌شده، تعدادی از املاک و مستغلات را وقف کرده است و خود بانیان مدارس به‌طور معمول متولی و متصدی عایدات موقوفات بوده‌اند^{۲۱} و یکی از راه‌های تأمین مخارج مدرسه از راه اجاره‌بهای این املاک بوده است، چنان‌که مخارج مدرسه محمدصالح بیگ هم از اجاره‌بهای مغازه‌های زیرگذر تأمین می‌شده است. از اجزای اصلی گذر می‌توان به مسجد عمومی و انفرادی، مدرسه و کتاب‌خانه، آب‌انبار، گرمابه (حمام ملاقطب^{۲۲} در نزدیکی مسجد آقابزرگ)، منازل علمایی مانند ملا محمد حسین مجتهد کاشانی حاکم شرع کاشان برای امور شرعی و حل و فصل امور مسلمین، زیارتگاه و آرامستان (گریچه و خواجه تاج‌الدین)، تکیه عمورحیم مقابل حمام ملاها، مغازه‌های عطاری (بابانجیری، استادشکری، و عموباقر)، قصابی (سیف‌الله بنی‌هاشمیان)، بقالی (استادباقر)، نانوایی (شاطر حسن نخودی و توتونی)، سلمانی (استادطیایی)، آهن‌گری (تیزکردن کلنگ، چاقو، و...)، نجاری (استادعلی رهنما)، پالوده‌فروشی، نشاسته‌سازی (سیداکبر هاشمی)، هم‌چنین زورخانه، سی‌پک، کارخانه شعربافی، و مطب و داروخانه حکیم‌باشی اشاره کرد. البته در زیرگذر پزشک خانمی هم، به‌نام زن شیردل، بوده که با طب سنتی در منزل خود به‌مداوا می‌پرداخته است. داروخانه «حبیب‌الله خان حکیم‌باشی» یکی از اولین داروخانه‌های

کاشان بود که متصدی آن «میرزا اسماعیل خان»، برادر دکتر حبیب‌الله‌خان، داروهای دست‌ساز داشت. شایان ذکر است که کارخانه شعربافی تا زیر مغازه‌ها و مدرسه امتداد داشت و به دو واحد شعربافی دیگر منتهی می‌شد و برای خود چاه آب داشت. براساس پژوهش‌های میدانی، محوطه ورودی کارخانه شعربافی با حدود بیست پله و به‌صورت سراشیبی به سمت زیرزمین بوده است.^{۲۳} در واقع، این گذر دوطبقه بوده و در نوع خود یک مجموعه صنفی پیشرفته کم‌نظیر با ارائه انواع خدمات علمی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، رفاهی - تفریحی، بهداشتی، و درمانی بوده است.

بافت معماری این گذر به‌گونه‌ای بود که در زمستان‌ها گرم و در تابستان‌ها خنک باشد. به‌عبارت‌دیگر، این اصل ثابت شده که وجود مصالح خشتی و آجری با ظرفیت گرمایی بالا نوسانات دمایی شبانه‌روزی را تعدیل می‌کند و برای اقامت شرایط مناسب‌تری به‌وجود می‌آید. آب‌انبار و مغازه در این ساباط گواه بر این مطلب است (طاهباز و دیگران ۱۳۹۱: ۷۸). هم‌چنین، نورگیرهای دایره‌شکلی برای تهویه و تأمین نور گذر در سقف وجود داشته است. در مغازه‌ها چوبی و اغلب چندلنگه‌ای بوده است و در بدو ورود به مغازه، پله با یک پاگرد شروع می‌شده است. عکس هوایی سال ۱۳۳۵ فقط شش تا هفت مغازه از دکان‌های گذر را نشان می‌دهد که همگی هم‌کف یا یک‌طبقه بوده‌اند و بام آن‌ها به مدرسه متصل بوده است. البته برای گذر پنج تا شش طاق چشمه بوده که در حال حاضر، فقط بقایای یکی از طاق چشمه‌ها در کنار بقایای مسجدی معروف به «مسجد ملامحسن فیض» جنب گذر برجای مانده است که بنای آن به تعمیرات اساسی نیاز دارد. این مسجد سرداب، ایوان، و سی‌پک نیز داشته، سرداب آن با حفر گودال در زمین زیر مسجد ایجاد شده، و اکنون سی‌پک و سرداب آن با خاک پر شده است. البته، در زیرگذر، مسجد بسیار کوچک دیگری نیز وجود داشته که بر اثر گذر زمان کاملاً ویران شده و اثری از آن نیست و غیر از مسجد فیض و گریچه بوده است. مسجد گریچه هم در امتداد دیگر این گذر قدمت بسیاری دارد و معماری آن مربوط به دوره صفوی و پیش‌از آن است و امام جماعت آن علمایی مانند میرزا ابوتراب، ملاعبدالباقی، و حاج میرزا محمد نطنزی فرزند میرزا ابوتراب، ملا محمدحسین مجتهد کاشانی، و صدرالعلما بودند که در آن‌جا به اقامه نماز، وعظ و ارشاد، و رتق وفتق امور مسلمین می‌پرداختند. گذر از محله گریچه شروع می‌شود و انتهای آن به مسجد آقابزرگ، زیارتگاه خواجه تاج‌الدین، و گذر حاجی علی‌نقی کاشانی می‌رسد که امروزه انتهای آن در خیابان ملاحبیب‌الله شریف است. گذر فقط از گریچه تا حوالی مسجد

حکیم‌باشی مسقف بوده و اکنون بخشی از سقف گذر نزدیک به مسجد حکیم‌باشی قابل مشاهده است. این گذرگاه بخش‌هایی از خیابان فاضل نراقی کنونی، یعنی مدرسه دخترانه «سیدعلی محمدیان»، را نیز در بر می‌گرفته و در گذشته، تا گازرخانه «مرحوم فوایدی» ادامه داشته و در حال حاضر، چند باب مغازه به‌جای آن ساخته شده است. هم‌چنین، در مجاورت این گذر، منزل شخصی و مسجد منتسب به مرحوم ملامحسن فیض قرار داشته که اکنون منزل شخصی مرحوم «محمد شیرینکار»، از مداحان سنتی کاشانی، است. روبه‌روی منزل مرحوم فیض هم منزل مسکونی آیت‌الله اعتمادی قرار داشته که در حال حاضر، به‌عنوان یکی از مکان‌های سنتی، مرمت و بازسازی شده است. خانه صفی‌زاده مشهور به «آصفی‌ها» منزل دیگری است که در مسیر همین گذر بوده و براساس تحقیقات میدانی^{۲۴}، منزل آصفی‌ها هم در گذشته منزل مرحوم فیض بوده و به‌احتمال زیاد، او دو منزل اندرونی و بیرونی داشته است که منزل اندرونی محل اسکان خانواده فیض و منزل بیرونی محل مراجعات مردمی بوده است. فرخ‌یار، کارشناس خبره اداره میراث فرهنگی کاشان در حوزه معماری سنتی، قدمت این مجموعه را مربوط به دوره ایلخانی دانسته است. البته، نه‌تنها شواهد و قرائن تاریخی، بلکه نوع معماری مسجد ملامحسن فیض، گریچه و حکیم‌باشی، از بقایای برج‌مانده از این مجموعه، نشان‌دهنده معماری دوره صفوی و قبل از آن است.

۶. زورخانه^{۲۵} محمد صالح بیگ

بنابر قول معمرین محلی، زورخانه‌ای نیز در زیرگذر وجود داشته که سقف آن گنبدی‌شکل بوده و با آجرهای بزرگ قدیمی به‌شکل ضربی ساخته شده و گود آن دایره‌ای‌شکل و پایین‌تر از سطح زمین بوده است و اکنون اثری از آن نیست. جنس سازه از آجر، گچ، و خشت و از نوع معماری سنتی بوده است. مصاحبه‌های میدانی نشان داد که افرادی در گذشته نه‌چندان دور مانند حسن طلایی، محمد مفیدی، مهدی مس‌چی، شکری مس‌گر، جواد گیو، و غیره از ورزش‌کاران آن‌جا بوده‌اند.

۷. سی‌یک^{۲۶} محمد صالح بیگ

به‌اعتبار دیوان ابوالرضا راوندی، آب کاشان یا قاسان از کوه‌های نیاسر و قمصر سرچشمه گرفته و به‌سوی کاشان جاری می‌شده است (راوندی ۱۳۳۴: ۷۹). در گذشته، هفت رشته

قنات وقفی با نام‌های قنات عبدالرزاق خان، محمودآباد، صاحبی، نصرآباد، دولت‌آباد، معظم‌آباد، و میرباقر در کاشان بوده است. قنات دولت‌آباد از قنات‌های وقفی و مهمی است که از حوالی دروازه‌فین داخل شهر شده و پس از مشروب‌کردن خانه‌های مسیر خود به محله کلهر و در نهایت به مسجد عمادی ختم می‌شده است (کلانتر ضرابی ۱۳۵۶: ۹۶-۱۳۲). سی‌پک محمدصالح بیگ هم در مسیر آب جاری قنات دولت‌آباد قرار داشته که این آب سه شعبه شده و فقط دو دانگ یا یک شعبه آن از درون گذر، خانه‌های محله گریچه، و مدرسه محمدصالح بیگ عبور کرده و دو شعبه دیگر آن به محله‌های مجاور منشعب می‌شده است. البته هنوز هم قدیمی‌ها خاطرات خوبی از این سی‌پک و مجموعه تاریخی در ذهن و خاطر دارند که در این پژوهش نیز سعی شد تا به گوشه‌ای از مهم‌ترین اخبار و گزارش‌های تاریخی این مجموعه ارزش‌مند اشاره شود.

نقشه ۲. قنات‌های محلات قدیمی کاشان

۸. نتیجه‌گیری

کاشان با قدمتی هفت‌هزارساله آثار و ابنیه تاریخی ارزش‌مندی را به‌نام خود ثبت کرده است که متأسفانه، بر اثر گذر زمان، بسیاری از آن‌ها بر اثر بلایای طبیعی یا اقدامات ناشایست امرای عصر قاجار و نیز اقدامات نابخردانه دوره پهلوی از بین رفته و مستحدمات دیگری جای‌گزین آن‌ها شده است. به‌عبارت‌دیگر، احداث بناها و خیابان‌های جدید، به‌رغم ایجاد رفاه و آسایش بیش‌تر برای شهروندان، باعث از بین رفتن بسیاری از بناهای ارزش‌مند تاریخی و فرهنگی به‌جامانده از گذشتگان شده است. یکی از این بناهای مهم، که قرن‌ها به‌عنوان پایگاهی علمی و فرهنگی به تربیت عالمان سترگ مانند شیخ‌اعظم انصاری اهتمام ورزیده، مجموعه فرهنگی محمدصالح‌بیگ مربوط به عصر صفوی و پیش از آن است. این مجموعه مسجد، مدرسه، کتاب‌خانه، آب‌انبار، گذر، و... داشته و متأسفانه، در دوره پهلوی، با احداث خیابان فاضل نراقی از بین رفته و آثار فرهنگی دیگری جای‌گزین آن شده است. خاندان‌های بزرگ کاشانی مانند خاندان فیض، نراقی، نطنزی، منزوی، رضوی، امام، کلهری، و... از مدرسان و دانش‌آموختگان این دارالعلم بوده‌اند و این مسئله نشان می‌دهد که کاشان همواره نقش فراوانی در توسعه و غنای علمی - فرهنگی ایران ایفا کرده است و معرفی این بناها می‌تواند ما را با میراث فکری، فرهنگی، اجتماعی، و اقتصادی گذشتگان آشنا سازد. تحلیل و بررسی تاریخی این محله و مجموعه وابسته به آن دستاوردهای فراوانی را به‌دنبال داشته است که در این جا به شماری از کارکردهای ضمنی آشنایی با تاریخچه این محله و مجموعه آن اشاره می‌شود:

۱. کارکردهای معماری: آشنایی با سبک معماری گذشتگان و ویژگی‌های آن (احداث گذرهای دوطبقه مانند گذر محمدصالح‌بیگ که در بخش زیرین آن کارگاه شعربافی و در بخش فوقانی گذر، دکاکین موقوفه مدرسه محمدصالح‌بیگ بوده است)؛
۲. کارکردهای مذهبی: احداث مساجد؛
۳. کارکردهای رفاهی و تفریحی: احداث سی‌پک، آب‌انبار، و زورخانه؛
۴. کارکردهای علمی و فرهنگی: احداث مدرسه، کتاب‌خانه، و توجه خاص به تعلیم و تربیت اندیشمندان و عالمان دینی؛
۵. کارکردهای بهداشتی و درمانی: احداث داروخانه و ارائه خدمات پزشکی در زیرگذر؛

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۰۱

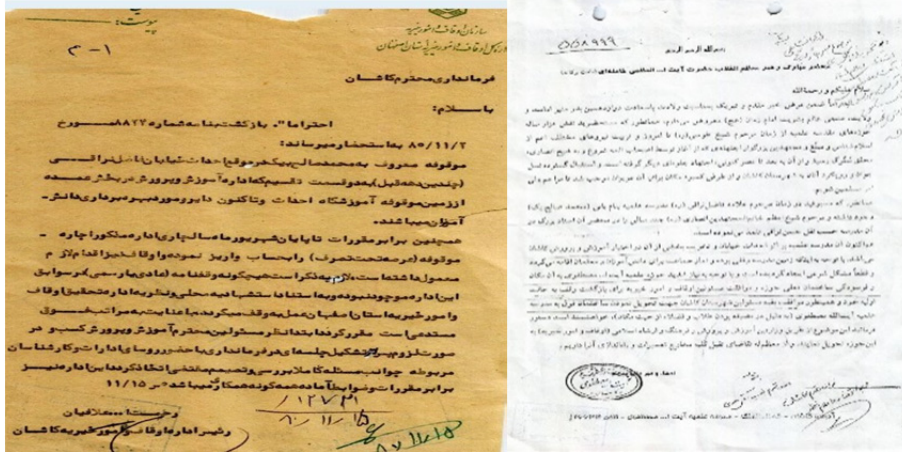
۶. کارکردهای اقتصادی و کارآفرینی و کسب درآمد (احداث کارخانه شعربافی در زیرگذر مدرسه محمدصالح بیگ، احداث گذر یا بازارهای محلی، دایرکردن دکاکین با کمک خیرین واقف، و استفاده از درآمد این بخش برای تأمین هزینه‌های رقبات موقوفه در شمار مهم‌ترین کارکردهای این مجموعه تاریخی و فرهنگی بوده است).

به عبارت دیگر، واحد گذر از مجموعه محمدصالح بیگ در نوع خود یک مجموعه صنفی پیشرفته کم‌نظیر با ارائه انواع خدمات علمی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، رفاهی - تفریحی، بهداشتی، و درمانی بوده است. درحقیقت، این مجموعه یکی از میراث‌های ارزشمند تاریخی است که آیین تمام‌نمای اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی، و علمی عصر خود بوده است و می‌تواند ما را در شناخت بیش‌تر ابعاد زندگی مردم آن عصر یاری کند. با توجه به این‌که آثار اندکی از آن باقی مانده و سایر اجزا کاملاً از بین رفته است، نگارندگان کوشیدند تا با استفاده از شواهد و قرائن تاریخی، پژوهش‌های میدانی، نقشه‌ها، عکس‌های هوایی، و اسناد کتابخانه‌ای، اطلاعات کامل این مجموعه را ثبت و حفظ کنند تا آیندگان هیچ‌گاه غنای علمی - فرهنگی این سرزمین و تلاش‌های مردمان فرهیخته آن را فراموش نکنند.

اسناد و مدارک

تصویر ۵، ۶. نمای بیرونی آب‌انبار و موقعیت مکانی مدرسه محمدصالح بیگ
به‌روایت تصویر در حال حاضر.

تصویر ۷، ۸ نامه آیت‌الله مصطفوی (ره) برای راه‌اندازی مجدد مدرسه علمیه محمد صالح بیگ و نامه معرفی مدرسه توسط اداره اوقاف.

تصویر ۹، ۱۰. به ترتیب از راست به چپ: نمای بیرونی در منزل منسوب به ملامحسن فیض (منزل کنونی مرحوم محمد شیرینکار) و نمای درونی مسجد انفرادی وی.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۰۳

تصویر ۱۱، ۱۲، ۱۳. به ترتیب از راست به چپ: عکس هوایی از محله گریچه و خانه‌های جنب گذر، نمای بیرونی یکی از منازل در امتداد گذر، و بقایای گذر محمدصالح بیگ.

تصویر ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷. به ترتیب از راست به چپ: نمای بیرونی زیارتگاه گریچه، محوطه داخلی زیارتگاه، قبور مجاور امامزاده، و سقف امامزاده.

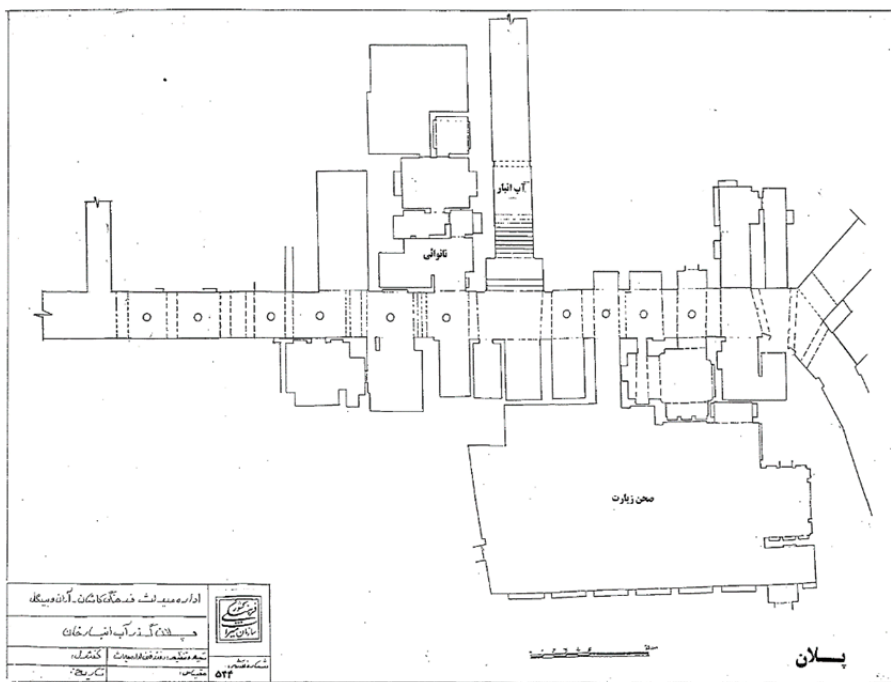
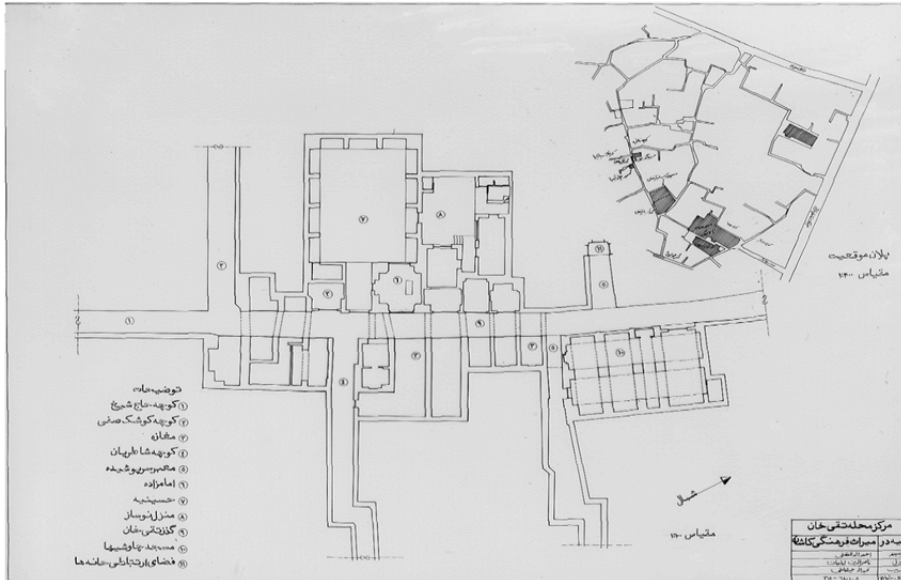
تصویر ۱۸، ۱۹، ۲۰. به ترتیب از راست به چپ: مسجد حکیم باشی، نمونه‌ای از نورگیر سقف گذر باباولی و در مغازه‌های چوبی این گذر که در مجاورت گذر محمدصالح بیگ قرار داشته و به احتمال زیاد مختصات معماری آن شبیه معماری گذر محمدصالح بیگ بوده است.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۰۵

تصویر ۲۱، ۲۲، ۲۳. به ترتیب از راست به چپ: نمای کنونی بقایای گذر محمدصالح بیگ در جوار دبیرستان تبریزی، نمای بیرونی دبیرستان از نزدیک و دور.

تصویر ۲۴، ۲۵. به ترتیب از راست به چپ: پلان گذرهای در امتداد و نیز مجاور گذر محمد صالح بیگ (گذر حاج تقی خان و گذر آب انبار خان).

پی‌نوشت‌ها

۱. برای توضیح بیشتر، بنگرید به رستگار ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۳۱؛ زیارتی یزدلی ۱۳۷۵: ۷.
۲. مصاحبه با افرادی مانند آیت‌الله امامی کاشانی، حجت‌الاسلام و المسلمین آقایان اسماعیل پور (مدیر کل اوقاف استان بوشهر)، حافظیان (رئیس اسبق اداره اوقاف شهرستان کاشان)، یوسفی (ریاست محترم مرکز خدمات حوزه علمیه کاشان)، و حاج آقا هادی‌زاده.
آقایان: دکتر عباس‌علی فراهتی (عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان)، دکتر عبدالحسین مهندس، دکتر حسین فرخیار، حسین حنطه‌ای (رئیس اسبق اداره آموزش و پرورش کاشان)، مهندس سرمیدیان (رئیس اداره میراث فرهنگی)، مهندس زیارتی (کارشناس اداره میراث فرهنگی)، دکتر سیدعلی‌اکبر آرزوگر، دکتر زرگر.
آقایان: حسن عاطفی، افشین عاطفی، فتاحی، حاج‌جواد دوست، علی محمد دوست، علی واصل بحق، محمود سمسار، محمود صانع، حسین نوری، علی شبخوان، سیدمحمود تقریری، اسدالله امینیان، مهندس زیارتی، مهندس رضایی، مهندس حلی، مهندس متولی، حسین انجیری، غلام‌رضا عباسی، احمد شهبازیان، مهندس حسین خیران، علی صنعتکار، احمد علاقه‌مند، ایرج دریان، محمود صفایی‌نژاد، رحمت کیانی، محسن زاهدی، عباس صبغیان، ماشاالله عربشاهی، عباس عربشاهی، ابوالفضل عربشاهی.
خانم‌ها: فاطمه انجیری، افضل اسلامی، انسیه حاجی غفاری، منیره حاجی غفاری، فخرالملوک حجت‌زاده، فاطمه صفایی‌نژاد (۱۳۰۴)، طاهره فراهتی، فاضله‌سادات اجتهد، خانم ظاهری همسر مرحوم شیرینکار، خانم ساروخانی در اداره میراث فرهنگی کاشان.
۳. به‌گفته اهالی محترم و یکی از خدمت‌گزاران آستان، در دو طرف مضجع شریف دو سردابه است که هنگام بازسازی، اسکلت‌های اموات مشاهده شده، ولی بدن مطهر امام‌زاده در محلی جداگانه است. یک قبر مرتفع دست‌چپ ورودی حرم وجود دارد که متعلق به سیدجلیل‌الحاج سیدمحمودبن هاشم به شهر جمادی‌الاول ۱۳۲۴ وجود دارد و در قسمت بالای سر حرم، چهار قبر از سادات، که در شمار خانواده شاه‌زاده عبدالله بوده‌اند، دیده می‌شود که همگی به‌دست دشمنان شهید شده‌اند (زجاجی کاشانی ۱۳۹۵: ۲۱۳-۲۱۵).
۴. برای توضیح بیشتر، بنگرید به درایتی ۱۳۸۹: ج ۱، پنج.
۵. در گفت‌وگو با آقای محمود صفایی‌نژاد نقل شد که مرحوم آیت‌الله مکی، از راه درآمد خمس، یک باب منزل مسکونی در مسیر گذر محمد صالح بیگ واقع در کوچه شهید بزرگی کنونی خریداری و وقف امام جماعت مسجد گریچه کرده است تا در صورتی که امام جماعت منزل نداشت در آن اقامت گزینند، و آلاً با اجاره‌بهای آن، حق‌الزحمه امام جماعت پرداخت شود.

۶. این زلزله بنیان کن در سپیده دم سه شنبه ۲۵ ذی قعدة ۱۱۹۲ بوده و بر اثر آن، تمام ابنیه مهم شهر از جمله بازار و مسجد جامع امام فروریخته و تلفات بیش از هشت هزار نفر بوده است. مدتی بعد، کریم خان زند و به سرپرستی عبدالرزاق خان حاکم کاشان به مرمت و بازسازی آن‌ها دستور داد. یادداشت‌های اللهیار صالح در تاریخ کاشان و مشاهدات عینی حاج سلیمان صباحی بیدگلی (د. ۱۲۰۶-۱۲۰۷) و ازدست دادن عیال و اولادش شاهدهی بر این مدعاست (کلانتر ضرابی ۱۳۵۶: ۴۹۷؛ خانی ۱۳۹۰: ۷۸؛ ریاضی ۱۳۸۶: ۱۱، ۸۴؛ حمیدی نژاد ۱۳۸۵: ۲۲؛ شاطری ۱۳۹۵: ج ۱، ۱۰)، زیرا نقطه ضعف بناهای تاریخی ایران و از جمله مدارس عدم مقاومت کافی مصالح در برابر زلزله بوده است (سلطانزاده ۱۳۶۴: ۴۳۵-۴۳۶). صباحی بیدگلی در تاریخ این زلزله سروده است:

چون به چشم زخم گردون از فشار زلزله	ناگهان معموره کاشان پذیرفت انهدام
صبح گاهان چون دل حاسد خراب افتاده بود	شام‌گه شهری که بود از دل‌کشی محسود شام
کوچه و بازار آن شد آن‌چنان ویران که کس	فرق نتوانست کردن این کدام و آن کدام

(صباحی بیدگلی ۱۳۹۲: ۲۶۴).

۷. در معماری اسلامی، مدارس شرقی تعداد متغیری از ایوان‌های باز شده به سمت صحن رواق دار داشتند که یکی از ایوان‌ها همیشه به در ورودی متصل بود و مقبره مؤسس مدرسه هم معمولاً در ورودی آن قرار داشته است (اتینگهاوزن و گرابر ۱۳۷۸: ۴۲۱). مدرسه محمد صالح بیگ هم از چنین الگویی پیروی کرده است.

۸. از اوایل اسلام تا دوره تیموری تزئین بناها بیش تر با آجرکاری بوده است؛ آجرهای تراش دار و قالبی که در ایوان‌ها، طاق‌نماها، گنبدها، مغازه‌ها، و اتاق‌ها به کار رفته است (امامی ۱۳۹۷: ۱۷۱)، چنان‌که در دوره صفوی و قاجار نیز همین رسم ادامه داشته و ابنیه به جامانده از این دوران گواه این مسئله‌اند.

۹. متأسفانه، عکس هوایی فقط حدود ۱۴۰۰ مترمربع از بقایای مدرسه و حدود دوهزار مترمربع از این مجموعه را پوشش می‌دهد.

۱۰. مصاحبه شفاهی با آقای «علی شبخوان»، خانم صفایی نژاد، و حاج آقا جواد دوست از معتمدان و معمران محله گریچه انجام شده است.

۱۱. براساس شواهد موجود، گزارش‌های شفاهی، و تحقیقات میدانی، ملامحسن فیض هم در همین محله گریچه و در مجاورت گذر محمد صالح بیگ می‌زیسته است، به طوری که هنوز خانه و مسجدی انفرادی منتسب به ایشان در این محله وجود دارد. از سویی، در حال حاضر نیز منازل شماری از علمای خاندان نراقی و نظری در نزدیکی این گذر و مدرسه قرار دارد و احتمال تدریس ایشان را در این مدرسه تقویت می‌کند.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمدصالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۰۹

۱۲. به عنوان پایه علوم نقلی بوده و در مواردی مانند تعیین قبله و حساب کردن ارث، خمس، و زکات به کار می‌رفته است.

۱۳. بنگرید به سلمانی آرانی ۱۳۹۷: ۵۸-۶۴.

۱۴. ایشان نقل کرده است که در سال ۱۲۱۷ روز سه‌شنبه ۲۲ جمادی‌الاول در مدرسه محمدصالح بیگ، خواب ادریس نبی را دیدم که از آسمان نزل کرد و با من مشغول صحبت شد. پس، در زمان مراجعت، مانع رفتن او شدم و به‌اذن الهی توانستم ادریس را تا زمان پرسیدن تمام سؤالاتم نزد خود نگه دارم (آرانی بی تا: ۲۴).

۱۵. براساس مصاحبه میدانی با برخی از معتمدان محلی ذکر شده در پی نوشت ۲.

۱۶. مصاحبه شفاهی با آقای عباسعلی فراهتی.

۱۷. حمزه حاجی قناد باتقوا، خداترس، و ساده‌زیست بود که در بازار کاشان مغازه قنادی داشت و تا پایان عمر صاحب فرزند نشد. وی اموال خود را برای رضای الهی در راه امور خیر صرف کرد.

۱۸. مصاحبه با مهندس حلی، مدرس رشته معماری در دانشگاه کاشان و مسئول احیا و بازسازی برخی از ابنیه تاریخی کاشان.

۱۹. مصاحبه شفاهی با فاطمه صفایی نژاد، علی شبخوان، و نیز عده‌ای دیگر از معتمدان و معمران محلی.

۲۰. در این باره، بنگرید به «بازار سنتی کاشان اثری بی نظیر از معماری صفوی» (۱۳۹۸/۰۷/۱۴)، مجله گردشگری الی‌گشت، بازیابی:

<<https://www.eligasht.com>>; <<https://www.article.tebyan.net>>.

۲۱. بنگرید به ریاحی ۱۳۷۶: ۱۴۱.

۲۲. از ابنیه سده دهم (۹۶۶ق) نزدیک مدرسه و مسجد آقابزرگ است (نراقی ۱۳۸۲: ۲۱۵).

۲۳. این مصاحبه با حاج آقا جواد دوست (متولد ۱۳۲۰)، پدر ایشان مرحوم حبیب‌الله دوست، و نیز حسین واصل انجام شده است که به‌حق در آن‌جا مشغول به فعالیت بوده‌اند.

۲۴. این مطالب براساس مصاحبه شفاهی با آقای دکتر عباسعلی فراهتی، یکی از نگارندگان این پژوهش، تهیه شده است.

۲۵. برای توضیح بیش‌تر درباره زورخانه‌ها، بنگرید به زارع و دیگران ۱۳۹۳: ۱-۲؛ صیرفی ۱۳۸۷: ۴-۷.

۲۶. سی‌پک در گذشته به محل شست‌وشو و برداشت آب گفته می‌شده که سی‌پک یا پله داشته است و وجه تسمیه واژه سی‌پک را سی به‌علاوه پک (پله)، مکانی با سی پله، دانسته‌اند. ازسویی، باتوجه‌به بالابودن کف کوچه، حداقل کف کوچه تا آب دولت‌آباد هم حدود سی پله بوده و کف گودال باغچه خانه‌ها هم تراز آب دولت‌آباد بوده است.

کتابنامه

- آرانی، ملاعلی (بی تا)، حسب حال «رسالة شرح الاحوال من البداية الى المال» و «اجازة معننه»، به اهتمام علی صدرایی خویی، سیدجعفر حسینی اشکوری، و حبیب الله سلمانی آرانی، بی جا: بی نا.
- آرانی، ملاعلی (۱۳۹۶)، رساله در کیفیت نماز شب و دعاهاى آن، تصحیح و ترجمه شهاب تشکری آرانی، قم: اسوه.
- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۴)، طبقات اعلام الشیعه: الکرام البررة فى القرن الثالث بعد العشره، مشهد: دارالمرتضى.
- ابن حوقل، محمدبن حوقل (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل: ایران در صورته الارض، به اهتمام جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۰)، المسالك و الممالک، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: مترجم.
- اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابر (۱۳۷۸)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- احمدی حکمتی، حسن (۱۳۸۴)، مقاله «نقش آموزشی مسجد در عصر پیامبر (ص)» در: کارکرد مساجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد، تهران: رسانش.
- اخوان، مرتضی (۱۳۷۳)، آداب و سنن اجتماعی فین کاشان، بی جا: بی نا.
- استادی، رضا (۱۳۸۲)، شرح احوال و آثار ملامهدی نراقی و ملااحمد نراقی و خاندان ایشان، کاشان: برگزیده.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۷۳)، مسالک و ممالک، ترجمه محمدبن اسعدبن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۳)، المآثر و الآثار، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- اعظم واقفی، سیدحسین (۱۳۸۱)، میراث فرهنگی نطنز، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امامت کاشانی، سیدعزیزالله (بی تا)، تذکرة الشعراء و الفوائد العلیه، قم: علمیه.
- امامی، افسانه (۱۳۹۷)، مسجد کهن کاشان، تهران: سخنوران.
- «بازار سنتی کاشان اثری بی نظیر از معماری صفوی» (۱۳۹۸/۰۷/۱۴)، مجله گردشگری الی گشت، بازیابی: <<https://www.eligasht.com>>.

بررسی تاریخچه محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۱۱

- براتی، محمدرضا (۱۳۸۷)، «مبانی عرفانی در دیوان اشعار فیض کاشانی»، مجله تخصصی مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان، س ۴، ش ۴ و ۵.
- بنی کاظمی، علی (۱۳۹۵)، *ماتیگان کاشان*، کاشان: مرنجاب.
- پهلوان‌زاده، لیلا (۱۳۹۱)، «اصفهان دارالعلم شرق در دوران صفویه»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، س ۴، ش ۳.
- جمشیدی، حسین (۱۳۹۲)، *طایر قدسی، کاشان: محترم*.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب (۱۴۰۳ق)، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: طهوری.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۲)، *دانش مسلمین*، قم: دلیل ما.
- حمیدی‌نژاد، محمد (۱۳۸۵)، *جاذبه‌های گردشگری کاشان*، ترجمه عطیه مقدسیان، قم: نجم‌الهدی.
- «حوزه علمی کاشان»، (۱۳۸۷/۰۹/۱۱): <<https://article.tebyan.net/80020>>.
- خانی، فاطمه (۱۳۹۰)، *کاشان مهد تمدن و هنر*، کاشان: هم‌گام با هستی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، تهران: مجلس شورای اسلامی.
- درخشان، محمد (۱۳۹۶)، «مدارس عصر صفوی»، فصل‌نامه تاریخ نو، س ۷، پیاپی ۱۹.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان (۱۳۸۶)، *راحة الصدور و آية السرور فی تاریخ آل سلجوق*، به تصحیح محمد اقبال، تهران: اساطیر.
- راوندی قاسانی، ابی‌الرضا (۱۳۳۴)، *دیوان السید الامام ضیاء‌الدین ابی‌الرضا الحسنی الراوندی القاسانی*، به تصحیح سیدجلال‌الدین ارموی محدث، مطبعة المجلس.
- «راه‌نمایان گردشگری و آثار تاریخی کاشان» (۱۳۸۷/۳/۲۵)، وبلاگ کاشان‌خبر، بازایی: <<http://kashanleader.blogfa.com/1387/03>>.
- رستگار، پرویز (۱۳۸۱)، «فرزندگان نراق»، *آیین پژوهش*، ش ۷۳.
- رستگار، پرویز (۱۳۸۴)، «کاشان و محدثان کاشان»، *مجله تخصصی مرکز کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان*، س ۱، ش ۱.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۴)، «از گلاب کاشان تا گل‌های کاشان»، *مجله تخصصی مرکز کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان*، س ۱، ش ۱.
- ریاحی، محمدحسین (۱۳۷۶)، «وقف پشتوانه نهادهای علمی و آموزشی در اصفهان عصر صفوی»، *وقف میراث جاویدان*، س ۵، ش ۳ و ۴.
- ریاضی (پروانه)، زهرا (۱۳۸۶)، *دانستنی‌های تاریخی کاشان و مناطق اکوتوریسم*، کاشان: مرسل.
- زارع، علی‌رضا و دیگران (۱۳۹۳)، «مدل‌سازی عوامل بازدارنده در توسعه فراگیر ورزش باستانی و زورخانه‌ای با استفاده از معادلات ساختاری»، در: *مجموعه مقالات نخستین همایش علمی انجمن تربیت بدنی و علوم ورزشی ایران*، تهران.

زجاجی کاشانی، مجید (۱۳۹۵)، فرهنگ جامع امامزادگان و بقاع متبرک کاشان و حومه، کاشان: کتابک.

زرگری، رحمت‌الله (۱۳۸۸)، کاشان از نگاه سیاحان، آبادان: پرسش.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴)، کارنامه اسلام، تهران: امیرکبیر.

زیارتی یزدلی، حسین (۱۳۷۵)، کاشان و داستان‌هایی از زندگی بزرگان، کاشان: مرسل.

ساطع، محمود (۱۳۸۹)، کاشان در گذار سیاحان و ایران‌شناسان، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: دعوت.

سبحانی صدر، حمید (۱۳۹۸)، حدیث فیض: سیری در زندگی، اندیشه، و آثار ملامحسن فیض کاشانی، قم: واژه‌پرداز اندیشه.

سپهری، حسن (۱۳۹۱)، علما و دانشمندان کاشان (از قرن دوم هجری تا اکنون)، کاشان: سوره تماشنا. سعیدی، خسرو (۱۳۶۷)، اللهیار صالح، تهران: طلایه.

سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۴)، تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون، تهران: آگاه.

سلمانی آرانی، حبیب‌الله (۱۳۷۵)، سیمای کاشان (کانون فضیلت)، قم: بشیر.

سلمانی آرانی، حبیب‌الله (۱۳۹۷)، مفاخر دینی آران، تهران: اسوه.

سمیعی، کیوان (۱۳۶۳)، زندگانی سردار کابلی، تهران: زوار.

سیدزاده مطلق، شهره (۱۳۹۰)، «مهم‌ترین مدارس موقوفه تهران از دوره ناصرالدین‌شاه تا پایان دوره قاجار»، نشریه پیام بهارستان، دوره ۲، س ۴، ش ۱۳.

شاردن، ژان (۱۳۷۵)، سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.

شاطری، علی اصغر (۱۳۹۵)، تاریخ و فرهنگ کاشان (۱): مجموعه مقالات، کاشان: مرسل.

شاطریان، محسن (۱۳۸۹)، «تکوین روند سازمان‌یابی و نقش فرهنگی و تمدنی شهر کاشان»، در: جستارهایی در آثار تاریخی، هنر، و فرزندان کاشان؛ مجموعه مقالاتی از حسن نراقی و دیگران، به‌اهتمام حسین حیدری، تهران: دعوت.

شریف کاشانی، ملاحیب‌الله (۱۴۱۴)، لباب الانقلاب فی القاب الاطیاب، قم: مجمع متوسلین به آل محمد (ص).

شکاری، عباس (۱۳۸۵)، «تاریخ مدارس در کاشان»، فصل‌نامه کاشان‌شناخت، ش ۲.

شلیبی، احمد (۱۳۶۱)، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: فرهنگ اسلامی.

صادقی، مصطفی (۱۳۸۶)، کاشان در مسیر تشیع، قم: شیعه‌شناسی.

صباحی بیدگلی، حاج سلیمان (۱۳۹۲)، دیوان حاج سلیمان صباحی بیدگلی، به تصحیح عبدالله مسعودی آرانی، تهران: اسوه.

بررسی تاریخی محله گریچه و مجموعه محمد صالح بیگ ... (رضا شجری و دیگران) ۲۱۳

- صیرفی، هایدی (۱۳۸۷)، «گفتاری پیرامون رادی و مراسم گل‌ریزان زورخانه: رادی پهلوانان»، فصل‌نامه رشد آموزش تربیت بدنی، دوره ۸، ش ۳، پیاپی ۲۶.
- طاهباز، منصوره و دیگران (۱۳۹۱)، «آموزه‌هایی از معماری اقلیمی گذرهای کاشان»، دوفصل‌نامه مطالعات معماری ایرانی، ش ۱.
- عاطفی، افشین (۱۳۹۱)، *نامه کاشان*، کاشان: هم‌گام با هستی.
- عاطفی، افشین (۱۳۹۲)، *هم‌نوا با قدوسیان*، کاشان: هم‌گام با هستی.
- عاطفی، افشین (۱۳۹۹)، *فقیه ریاضی‌دان: زندگی‌نامه حاج ملا محمد حسین نظنری کاشانی*، کاشان: ارمغان ادب.
- عربشاهی کاشی، الهام و عباسعلی فراهتی (۱۳۹۹)، «واکوی شخصیت علمی، اخلاقی، و اجتماعی آیت‌الله العظمی سید محمد علوی بروجردی (ره)»، دوفصل‌نامه علمی کاشان‌شناسی، دوره ۱۳، ش ۲، پیاپی ۲۵.
- عطاری، سعید (۱۳۸۵)، «رازورم‌های آب‌انبارهای کاشان»، فصل‌نامه فرهنگی - اجتماعی فرهنگ مردم، س ۵، پیاپی ۱۹ و ۲۰.
- غنیمه، عبدالرحیم (۱۳۶۴)، *تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی*، ترجمه نورالله کسای، تهران: دانشگاه تهران.
- فراهتی، عباسعلی (۱۳۸۲)، *مسجد و تأثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی*، تهران: ستاد عالی هماهنگی کانون‌های فرهنگی - هنری مساجد.
- فرخ‌یار، حسین (بی‌تا)، *مشاهیر کاشان*، کاشان: راسخ.
- فرخ‌یار، حسین (۱۳۸۶)، *آب‌انبار یادگاری از یادرفته: شهرستان‌های کاشان و آران و بیدگل*، قم: حلم.
- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۳۸۷)، *معتصم الشیعه فی احکام الشریعه*، تحقیق مسیح توحیدی وحدت، به‌اشراف محمد امامی کاشانی، تهران: المدرسة العلیا للشهید المظهری.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم (۱۳۵۶)، *تاریخ کاشان*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- لغت‌نامه* (۱۳۷۷)، به‌کوشش دهخدا علی‌اکبر، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- مدنی کاشانی، ملا عبدالرسول (۱۳۷۰)، *تاریخ اشرار کاشان*، به‌اهتمام حسینعلی پورمدنی، قم: مرسل.
- مظهری، مرتضی (۱۳۶۲)، *خدمات متقابل اسلام و ایران*، قم: صدرا.
- مقدسی، محمدبن احمد (۱۳۶۱ش)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

۲۱۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

ملک‌المورخین کاشانی، عبدالحسین (۱۳۷۸)، مختصر جغرافیای کاشان، به تصحیح افشین عاطفی، کاشان: مرسل.

میرمحمدصادق، سیدسعید (۱۳۸۴)، سرگذشت شاه‌سلطان محمد خدابنده صفوی: تلخیص و بازنویسی کتاب نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار اثر محمودبن هدایت‌الله افوشته‌ای، تهران: اهل قلم.

نراقی، حسن (۱۳۶۵)، تاریخ اجتماعی کاشان، تهران: علمی و فرهنگی.

نراقی، حسن (۱۳۸۲)، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمدطاهر (۱۳۱۷)، تذکره نصرآبادی، به تصحیح وحید دستگردی، تهران: ارمغان.

نطنزی کاشانی، محمدحسن (۱۳۸۸)، تلخیص مرصاد العباد فی کشف سرالایجاد و چند مقاله، به تصحیح افشین عاطفی، به کوشش احمد مزرعتی، کاشان: هم‌گام با هستی.

نطنزی کاشانی، محمدحسین (۱۳۸۷)، شرح اصول اقلیدس؛ مقاله دهم، به کوشش محمود اخوان مهدوی، قم: مجمع ذخائر اسلامی.

نقیبی، سیدابوالقاسم (۱۳۸۷)، اقوال العلماء فی ترجمه المولی محسن فیض الکاظمی ۱۰۰۷-۱۰۹۱ق، تهران: مدرسه العلیا للشهید المطهری.

نیازی، محسن (۱۳۸۶)، «آب‌انبارهای کاشان»، نشریه فرهنگ مردم ایران، ش ۱۰.

یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (بی‌تا)، معجم البلدان، بیروت: دار الصادر.

یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۴۷)، البلدان، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

<<http://www.arrojad.blogfa.com>>.